

**NXOPAXOPO WA TINSIMU TA VANHWANYANA
VA XIKHALE VA VATSONGA (AN ANALYSIS OF
XITSONGA TRADITIONAL SONGS BY YOUNG
GIRLS OF THE OLDEN GENERATIONS)**

HI

HLEKULANI VIOLET MAGOMANI

Xitsalwana xo engetela eka swilaveko

Swa xikambelo xa

“DEGREE OF MASTER OF ARTS”

eka

NDZAWULO YA XITSONGA

EYUNIVHESITI YA LIMPOPO

MULETERI: DOK. O.R. CHAUKE

LEMBE: 2014

DECLARATION

I, Hlekulani Violet Magomani declares that **Nxopaxopo wa tinsimu ta vanhwanyana va xikhale va Vatsonga (An analysis of Xitsonga traditional songs by young girls of the olden generations)** hereby submitted to the University of Limpopo for the degree of Masters of Arts in the Department of Languages has not been previously submitted in any form whatsoever by myself or anyone else to this University or to any other educational institution for any degree and in execution, and that all material contained herein has been duly acknowledged.

H.V. MAGOMANI (MRS)

2014

INITIALS AND SURNAME

YEAR

SIGNATURE

(i). XIKHENSO

Ndzi ta va ndzi endlile xi hoxo xikulu swinene ngopfu loko ndzi nga rhangi hi ku khensa Xikwembu, Mutumbuluxi wa swilo hinkwaswo, xikombiso: vatswari va mina, mina, valeteri va mina ni matimba xikan'we ni vutlhari lebyi Xikwembu xi ndzi nyikeke byona laha vuton'wini lebyi ndzi byi hanyaka. Ndzi khensa Xikwembu ndzi vuyelela ku va Xi ndzi fikisile kwala. Xikwembu xi ndzi nyikile nkwiwirimba, ku sihalala leswaku hambu swi nonoha ndzi nga tshiki! ndzi nga se boxa ndzima ya mina.

Ku khensa Xikwembu ku ndzi nyikela hi Dokodela O R. Chauke loyi Xikwembu xi n'wi nyikeke mbilu yo ringana na lwandle, leswaku a kota ku tiyisela hambu swi tika, a chayela hambu ti nga koki ku kondza ti twa ximibi ku nyanganya ka xona, i vi ti tlotlorhiteka ti ya boxa ndzima leyi ti yi sunguleke. Hambeta Chauke xa humba, Xikwembu a xi ku tate hi tintswalo ku ya emahlweni.

Ndzi khensa Xikwembu ku va Xi ndzi hlawulele nuna loyi a nga tinyiketela ku suka eka tidyondzo ta sekondara ku ya fika eka ta yunivhesithi laha ndzi nga thwasela kona vuthicara. U swi kotile ku ndzi hluvula vusiwana hi ku ndzi dyondzisa xikolo, u tlhela u teka xinhongani u ya emahlweni ku dyondzisa vana va wena. Eka hinkwaswo, ndzi ku bela mandla wena Guyu wa Maxakadzi. Hakunene xivuriso xa Vatsonga lexi nge: "ndlopfu a yi tsandziwi hi xakwa xa yona", u "makona - zwothe" Guyu, leswi vulaka MAKOTA HINKWASWO wena tatana Mzamani Norman Magomani. Xikwembu a xi ku katekisi u kula, u kondza u vona mihandzu ya mitirho ya wena leyo xonga n'wana sirha, hikuva va tolo te: "xiondli xi ta ondlavu".

Ndzi khensa na vananga va nga va ndyangu wa tatana Magomani va mune, Tiyani Milton, Kulani Bridget na mahahlwa Khanimambo Norman na Ripfumelo Nova xikan'we na xintukulwana xa mina Ebeneza Jordan Magomani mativula ya mativula ya mina, lava hinkwavo a va ri karhi ku ndzi seketela minkarhi hinkwayo etidyondzweni ta mina, hambu leswi a ndzi va pfita nkarhi wo tshama na vona hi rherha ta ndyangu. Ndzi khensa Xikwembu ku va xi ndzi endlile hi tintswalo ku ndzi rhangela hi matlhelo hinkwawo emagondzweni ni le tidyondzweni ta mina.

Ndzi khensa nakambe hi ku hetiseka eka dyondzo ya mina ya masitasi valeteri lava byongo bya vona byi nga pfimba hi vutlhari, byi tlhela byi hluteka leswaku ndzi luxela kunene loko ndzi karhi ndzi phameriwa eka tidyondzo to hambanahambana leti va ndzi tokotiseke tona. Vona hi lava handzelaka:

Profesa R.N. Madadzhe, Dokodela N.E. Nxumalo, Dokodela O.R. Chauke.na Dokodela S.T. Chokoe. Valeteri lava hi vona lava ndzi vatleke ndzi kondza ndzi ku cinaa! ndzi kondza ndzi kota ku tsala xitsalwana lexi. Tintangha ta mina etidyondzweni ti tsandzekile ku ta fika laha ndzi nga kona namuntlha. Kutani ndzi ba mandla ndzi vuyelela eka valeteri va mina hikuva ndzi tivula wo weriwa hi Thomo. Namuntlha ndzi tsala xitsalwana lexi hi tinsimu ta vanhwanyana va Vatsonga va

xikhale loko va nga se tekiwa ku endlela ku hlayisa matimu ya tona. Valeteri va mina, ndzi ta mi khensa hi masiku hinkwawo ya ku hanya ka mina. Mikava va nga heti eka mina, hi n'wina boboma ra mati leri humaka etambeni. Ndzi ri eka n'wina Hosi a yi miniseli mikateko ya matilo hi mikarhi ni mikarhi, ni hi laha ku nga heriki.

INKOMU KU DYA I KU ENGETA

(ii) NKATSAKANYO

Ndzima ya 1: Yi vulavula hi timhaka ta manghenelo, xitatimende xa xiphiko, xikongomelo xa ndzavisiso, nkoka wa ndzavisiso, tihlamuselo ta matheme lama tirhisiweke, maendlelo ya ndzavisiso na mitirho leyi endliweke eka ndzavisiso lowu wa mfuwo wa rixaka, ku nga tinsimu.

Ndzima ya 2: Leyi yi hlamusela hi makuriselo ya vanhwanyana va xikhale va Vatsonga (Ku suka evuhlangini, eka vuthugamama, ku ya evukhombeni ni ku ya fika laha va tekiweke). Laha hi laha vunhwana lebyi byi helelaka kona loko ku fika nkarhi wa ku se a hlomisiwa evukatini. Laha hi kona a sungulaka ku vuriwa mubvana. Laha ku ta paluxiwa na vuxaka bya swiyenge leswi swa vanhwanyana. Na leswi humeleleka loko vanhwanyana va tekiwa.

Ndzima ya 3: Eka tinsimu ta makumenharhunhungu leti ndzi nga tihlawulela leswaku ndzi ti xopaxopa ndzi ta tlhela ndzi nyika na tinhlamuselo ta marito man'wana lama nga endzeni ka tinsimu leti ni mongo, ndzi tlhela ndzi xopaxopa risimu ha rin'we rin'we.

Ndzima ya 4: Yi khumbha timhaka ta nkongomelo ku ya hi mikongomelo ya hambanahambana ya tinsimu ta vanhwanyana, ku ya hi ku hambana ka swiyenge swa vuyimbeleri lebyi. Mikongomelo leyi yo hambana yi paluxa vanhwanyana hi mahanyelo ya vona lamo saseka, lamo biha, vungwavava, ku tshinya vatswatsi vo tsandzeka ku tikhoma, ku tshinya vavanuna lava nga tirhiki, vavanuna lava gangisaka vasati va van'wana, no laya vana ni ku dyondzisa, ku ka va nga tshembhekangi eka vanuna va va tati.

Ndzima ya 5: Yi khumbha timhaka ta nkatsakanyo wa ndzavisiso laha ndzi kombisile nkomiso wa ndzavisiso hi ku angarhela. Ndzi nyikile na swibumabumele leswi nga ta pfuna rixaka loko ndzawulo yo switekela ehenhla hi mbuyelo wa ndzavisiso.

Ndzima ya 6, laha hikona ku khumbhaka matsalwa lama nga tirhisiwe eka ndzavisiso lowu wa tinsimu ta vanhwanyana.

SUMMARY

This research “Nxopaxopo wa tinsimu ta vanhwanyana va xikhale va Vatsonga wu kongomisa eka manghenelo, xitatimendhe xa xipiqo, xikongomelo, nkoka wa maendlelo ni tinhlamuselo ta matheme lama nga tirhisiwa” deals with path which was paved by young girls of the older generations before married. In our discussion in this research I will touch some few things about their songs like the teaching of the nation, good behaviour for themselves even as adults and culture in totality etc. The other thing is language which the girls used when performing their songs. This research consists of six chapters.

Chapter 1: It outlines the research proposal as follows. The introduction, statement of problem, aim of the study, the significance of the research, definition of terms, methods used and literature review.

Chapter 2: This chapter explains the upbringing of young girls of the olden generation. Secondly, it outlines the stages that they undergo and the relationship between these stages. Furthermore it brings forth norms and values to be followed when these girls get married.

Chapter 3: The chapter deals with the analysis of the chosen songs by young girls of the olden generations. Emphasis is based on the sense of the poem and the usage of figurative language.

Chapter 4: Firstly it deals with the meaning of the word “theme”. It also outlines the theme of young girls of olden generations as per their varying categories, involves life in general, like unfaithfulness to their brother in law, love one another, for the love of culture etc.

Chapter 5: Deals with the findings which this research discovered about the songs of the young girls of the olden generations. It also deals with the suggestion and recommendations.

Chapter 6: It provides a list of various references used in this research.

NDZIMA YA 1

1.1. MANGHENELO.....	1
1.2. XITATIMENDHE XA XIPHIQO.....	2
1.3. MITIRHO LEYI ENDLIWEKE.....	3
1.3.1. Mahuntsi (2006).....	3
1.3.2. Ubisi (2013).....	4
1.3.3. Nkuzana (1998).....	5
1.3.4. Risenga (1995).....	5
1.3.5. Malungani (1994).....	6
1.3.6. Xaluva (2009).....	7
1.3.7. Mbedzi (2012).....	8
1.4. MAENDLELO.....	9
1.4.1. Nxopaxopo wa vundzeni bya matsalwa.....	9
1.4.2. Nhlokohliso wo ka wu nga kunguhatiwangi.....	10
1.4.3. Matikhomelo.....	10
1.4.3.1. Mpfumelelo wa ndzavisiso.....	10
1.4.3.2. Ku hlayisa xihundla xa munhu loyi a nga fanelangi ku tiviwa.....	10
1.4.3.3. Ku tivisa mpfumelelo.....	11
1.4.3.4. Makhomelo ya muvutisiwa.....	11
1.4.4. Nxopaxopo wa matsalwa.....	11
1.5. XIKONGOMELO XA NDZAVISISO.....	11
1.6. NKOKA WA NDZAVISISO.....	12
1.7. TIHLAMUSELO TA MATHEME.....	12
1.7.1. Vumunhuhati.....	12
1.7.2. Tinsimu.....	13
1.7.3. Nkongomelo.....	13

NDZIMA YA 2

2. MAKURISELE YA VANHWANYANA VA XIKHALE.....	15
2.1. MANGHELELO.....	15
2.2. VUHLANGI BYA VANHWANYANA VA XIKHALE.....	15
2.3. VUXAKA BYA SWIYENGE SWA VANHWANYANA.....	17
2.4. LESWI HUMELELAKA LOKO VANHWANYANA VA NGA SE TEKIWA.....	17

NDZIMA YA 3

3. NXOPAXOPO WA TINSIMU.....	20
3.1. MANGHENELO.....	20
3.2. MITIRHO YA TINSIMU/VUYIMBELERI.....	22
3.3. NKANELO WA TINSIMU TA VANHWANYANA.....	25
3.3.1. TINSIMU TO KHINYAVEZA.....	27
3.3.2. TINSIMU TO KHOVOLELA.....	45
3.3.3. TINSIMU TO THAGA.....	53
3.3.4. TINSIMU TO THAWUZA.....	61
3.3.5. TINSIMU TO TIVISA/KU SUMA.....	64
3.3.6. TINSIMU TA XIPENDANI NA RIGUBU (KU TIPUTA.....	83

NDZIMA YA 4

4. MINKONGOMELO.....	87
4.1. MANGHENELO.....	87
4.2. TINSIMU TIN'WANA TO DYONDZISA.....	88
4.3. TINSIMU TIN'WANA TO TSUNDZUXA.....	89
4.4. TINSIMU TO THAGA.....	89
4.5. TINSIMU TO THAWUZA.....	89
4.6. TINSIMU TO TIVISA/SUMA.....	90
4.7. TINSIMU TA XIPENDANI NA RIGUBU/TO PUTA VUSIWANA.....	90
4.8. TINSIMU TIN'WANA TO HUNGASA.....	90

NDZIMA YA 5

5. NKATSAKANYO NI SWIBUMABUMELO.....	91
5.1. NKATSAKANYO.....	91
5.2. SWIBUMABUMELO.....	91
6. MATSALWA LAWAWA TIRHISIWEKE.	93

NDZIMA YA 1

1.1 MANGHENELO

Tinsimu i muxaka wun'wana wa matsalwa lowu hi nga vulaka leswaku i vutlhokovetseri, hi ku va hi kona nqhambi kumbe mutlhokovetseni a kotaka ku humesela marito lama phofulaka mhaka yo karhi kumbe swin'wana swa le mbilwini ya yena. Matsalwa lawa ya wela ehansi ka matsalwa yo rungula hi nomo ya nga ya ndhavuko. Man'wana ya wona lawa ya kombaka vutshila tanihi tinsimu i vutlhokovetseri, switori, swipici, mitsheketo kumbe migaringeto. Hambiswiritano exikarhi ka swikombiso leswi nga laha henhla, a swi olovi ku hambanyisa vuyimbeleri ni vutlhokovetseri kumbe vuphati. *The world Book Encyclopedia Vol. 5* (1995:608) yona yi hlamusela hi ndlela leyi: "Since prehistoric times, people have created poetry in the form of songs, prayer, spell riddles and chants".

Ku ya emahlweni, hi kuma mhaka ya ntshikelelo no ndhunduzela timhaka tin'wana. Finnegan (1970:272) u swi veka hi ndlela leyi: "Songs can be used to report and comment on current affairs, for political pressure, for propaganda, and to reflect and mould public opinion".

Swidyondzeki leswi swi kombisa leswi tinsimu ni swiphato swi nga xiswona, mhaka ya ntshikelelo no ndhunduzela timhaka to karhi leti nga mphofulo wa munhu wo karhi, a ri karhi a tirhisa marito yo ka ya nga kongomi. Muyimbeleri kumbe nqhambi ya risimu hambis mutsari wa tsalwa va na matirhiselo ya vona ya ririmi, mathyelo ni mapaluxelo ya vona ya swimunhuhatwa leswi va swi tirhisaka, swi pfuna ngopfu vayingiseri kumbe vahlayi ku twisisa hungu leri va lavaka ku hi byela rona.

Tinqhambi ta tinsimu na tona a to yimbelela ntsena-ntsena, kambe ti lava ku hi dyondzisa, ku hi hungasa, ku hi khongotela, ku hi hlohlotela ku fikelela swikongomelo swa hina (ku nga kulwela ntshuxeko), ku hi hlayisela ndhavuko, kasi tin'wana ta tona to endlela ku hi ntlhotlha miehleketo na swin'wana na swin'wana. Leswi swi endla leswaku muyingiseri ku fikelela laha a sungulaka ku xopela vuyimbeleri byo karhi.

1.2 XITATIMENDHE XA XIPHIQO

Vana va manguvalawa va hava mitlangu leyi va tihlawulekisaka hi yona, handle ka ku dzaha swidzidziharisi, ku nwa mabyalwa, ku dzaha mbangi hambu ku ri ku ka va nga xiximi swirho swa miri wa vona. Leswi hinkwaswo swi endliwa hikuva vana lava va ri hava leswi va tihlawulekisaka hi swona evuton'wini bya vona manguvalawa. Khale vana va vanhwanyana a va tihlawulekisa hi mitlangu yo hambanahambana leyi a va huhwa hi yona, yo fana na magava, khadi, ku thaga, ku genga, xitumbelelani, misevetho, vukhomba, ku cina xirhaba, ku thawuza, ku khinyaveza, ku cina xifasi, ku sindza, ku tshova tihunyi, ku korhoka na yin'wana yo tala. Leyi yin'wana ya yona a yi va dyondzisa ku hlonipha, xichavo no tshama va hlayisekile.

Hikokwalaho ko vona ku nyamalala ka endlelo leri, hi vona swi fanerile ku endla ndzavisiso lowu hi xikongomelo xo dyondzisa vana va manguvalawa ku tihlayisa no hlayisa ndhavuko eka vuntshwa bya vona. Tinsimu ta vanhwanyana a ti endla leswaku va rhandza mitlangu no tinyungubyisa hi vuntshwa bya vona. Tinsimu leti ti tlhela ti hambana ni ta swiyenge leswo tala swa mitlangu ya vanhu. Vanhwanyana eka hinkwaswo swiyenge swa mitlangu ya vanhu, hi wona ntlawa lowu tsokomberisaka kumbe ku nandzihisa ntlangu wo karhi. Tinsimu tin'wana a ti vadyondzisa milawu ku ya hi ku hambana ka swiyila swa ndhavuko.

Hambileswi loko va ri eku tlangeni ka mitlangu leyi, vatswari hi tlhelo rin'wana a va vilela hi ku a va ehleketa leswaku ya va rivata kumbe ku va khomeleta va tshika mitirho leyi a va fanerile ku yi tirha, kambe hi ntiyiso a yi ri ndlela ya vanhwanyana ku tihlawulekisa na ku hundzisa xiyenge lexi kumbe vuntombi bya vona. Xin'wana Xiphiso i ku hambiloko matsalwa ya vutshila bya ndhavuko ya ri kona na ku tirhisiwa hi vanhu vo tala, kambe vuyimbeleri na migingiriko hinkwayo leyi a yi endliwa hi vanhwanyana va xikhale swi nyamalarile. Hambu va ri vakulukumba kumbe vatswatsi a va ha landzelerisi kumbe ku dyondzisa no encenyeta leswi vanhwana va xikhale a va endla swona eka lavantshwa. Leswi swi endliwa hi leswi lavantshwa va nga na malungelo ya vona masiku lawa. Gray (1984: 209) u kombisa xiphiso loko a ku:

Basically a tragedy traces the career and downfall of an individual and shows of his downfall both the capacities and the limitations of human life.

Laha ku hlamuseriwa leswaku swilo leswi nga nyamalala ku fana na tinsimu hi nge he swi vuyerisi eka leswi a swi ri xiswona eku sunguleni. Nhlamuselo leyi a yi vuli leswaku hi fanele ku tshika ndzhaka ya hina yi nyamalala hi langutile, hi fanele ku yi hlengeleta, hi yi tsala leswaku yi hlayiseka.

1.3 MITIRHO LEYI ENDLIWEKE

1.3.1. Mahuntsi (2006)

Mahuntsi u endlile nxopaxopo wa dyondzo ya masitasi hi tinsimu ta nqambhi ya Vatsonga/ Machangana leyi tivekaka swinene hi vito ra “General ya tinqambhi” a nga Mkhacani Daniel Shirinda. Nhlokomhaka ya dyondzo ya yena i **Nxopaxopo hi vuenti bya tinsimu ta MD. Shirinda, a kongomisa eka ku hundzisa hungu, nkongomelo, nkoka erixakeni ni matirhiselo ya yena ya ririmi eka tinsimu leti.** Mulavisisi loyi u kongomisa eka tinsimu ta nqambhi Daniel Shirinda ta khume nkombo (17) leti tisaka hungu hi ku angarhela eka vaaki kasi tin’wana ta tona ti tlakusa xiyimo xa rihanyu ni ta vukhongerhi hi ku hambana ka byona. Ku kombisa leswaku a tlakusa xiyimo xa rihanyu hi twa eka risimu ra “*Hi kwihi ku vavaku?*” eka *alibamu ya “Juliet”* ya 1982 loko a ku:

Yuwi- yuwi- yuwi! X2

Hi kwihi ku vavaka nkata. X2

Hi ku nsati wa mina wa vabya vandziwe! X2

Sivara wa mina wa vabya. X2

A mi byeli vana va nga tlangeli matini ku na

switsongwatsongwana. x2

Mulavisisi u ya emahlweni a kombisa leswaku ku ni tsalwavutomi bya nqambhi leyi, laha a xopaxopaka migingiriko na vutomi bya yona. Matthews (1990:72) u boxa leswi landzelaka:

A biography is a detailed description or account of facts (education, work, relationship, and death, it also portrays the subjects experience of those events. Unlike a profile or curriculum vitae (resume), a biography presents the subject's history, highlighting various aspects of his/ her life, including intimate details of experience, and many include analysis of the subject's personality.

Ku ya emahlweni, mulavisisi u tlhela a hi komba nkhekhi wa yena hi ku lavisisa hi vuenti eka Shalati Joseph Khosa loyi a tiveka ngopfu hi xilombe na le ka Tsakani Lucas Mabale (Masengahuku) loyi na yena a tiveka ngopfungopfu a ri muhaxi eka xitichi xa Radio Tsonga hi nkarhi lowu vuyimbeleri bya nqambhi Daniel Shirinda a byi famba emoyeni. Ndzavisiso lowu wa Mahuntsi wu ta hi pfuna swinene ku twisisa hungu ra tinsimu ni mikongomelo ya tona.

1.3.2. Ubisi (2013)

Nxopaxopo hi nkanelo wa mapaluxele ya General Muzka ya vavasati eka vuyimbeleri bya Xitsonga wu endlwile hi Ubisi eka dyondzo ya yena ya masitasi. Xikongomelo xa mulavisisi loyi a ku ri ku hlela, ni ku kombisa ndlela leyi General Muzka eka vuyimbeleri bya tinsimu ta yena a paluxaka vavasati ha kona. Swisolo na swibumabumelo hi tinsimu ta General Muzka hi leswi landzelaka: Mona na nsele wa vavasati, ku ka va nga tshembekangi, vavasati a va xiximi, matikhomelo ya tinoni, ku durha ka vona loko va lovorwa, vavasati va hleva ni ku va na mavunwa, vavasati va loya, ku vuriwa mavito kasi hi tlhelo rin'wana vavasati i vanhu vo tiyisela swiyimo, vavasati i vanhu vo yingisela ku tshinyiwa, vo hatla ku rivalela, ku saseka ka vavasati, nkoka wa manana, rirhandzu leri vavasati va nga na rona eka vavanuna. Mulavisisi u tlhela a hi nyika na tsalwavutomi bya nqambhi General Muzka hi vuenti ku kondza a ta fika laha a nga kona ka nkarhi wa sweswi hi vuyimbeleri ni hi swin'wana swa vutomi. Ndzavisiso lowu wu ta hi pfuna ku twisisa nkoka wa vuyimbeleri eka rixaka.

1.3.3. Nkuzana (1988)

Nkuzana eka ndzavisiso wa yena u endlile ***Nxopaxopo wa vutlhokvetseri bya Ndhambi na Nkondo***. Eka *nxopaxopo lowu u kombisa ku hambana exikarhi ka matlhokovetselelo ya Ndhambi ni ya ximanguvalawa*. U tlhela a kombisa nkoka wa vutlhokovetseri bya Ndhambi na Nkondo ku pimanisa ni lebya manguvalawa. U xopaxopile nakambe xivumbeko na tithekiniki leti tirhisiweke eka vutlhovekotseri lebyi. Nkuzana u seketela hi ku tshaha Marivate (1988:PX) loko a ku:

Munhu u tiphina hi xilo loko a xi twisisa. Loko xilo u nga xi twisisi xi nge ku tsakisi. Ku tiphina hi switlhokovetselo ku engeteleleka ngopfu loko munhu a ri ni vutivinyana hi mavumbelo ni swivumbeko swa switlhokovetselo.

Mhaka ya xivumbeko yi vonaka eku tsaleni, eku vulavuleni a yi humeleri erivaleni. Nkondo (1985:6) u kombisa mhaka ya xivumbeko loko a xopaxopa switlhokovetselo swa Masebenza hi ndlela leyi: “A hi hlayi ntsena leswi a hi byelaka swona hi marito kambe switlhokovetselo swi hi byela swo tala leswi seketelaka nhlokomhaka” Mulavisisi u ya emahlweni a nyika mihlawutelo ya vutlhokovetseri yo fana na ncino, vuyimeri, xikhovolelo na swin’wana na swin’wana swi xopaxopiwa eka vutlhokovetseri.

1.3.4. Risenga (1995)

Nhlekulo na fenyha, tanihi ndlela yo humelerisa hungu eka Xitsonga a karhi a kongomisa eka mune wa vatlhokovetseri swi endliwile hi Risenga eka dyondzo ya masitasi. Eka dyondzo leyi u pimanisile vutlhokovetseri bya Maphalakasi, Masebenza na Nkondo xikan’we na Rikhotso mayelana ni matirhiselo ya vona ya ririmi ku ya hi nhlekulo ni mafenyha, ti ri tindlela to hundzisa hungu. Hi tlhelo ra swihlawulekiso leswi hi twa Nkondo a tshaha Masebenza (1985:8) eka *Chochela - Mandleni* hi xitlhokovetselo xa *Xihloni* loko a ku: “Xa hlamarisa xihloni Xa hlamarisa A mi voni?” Ku ya emahlweni u kombisa mhaka ya nhlekulo hi ku vula marito lawa: “Loko xi twa swigingi, Ntsena ku twa swigingi”.

Eka mitshaho leyi nga laha henhla ku hlekuriwa na ku endliwa mafenya hi Vatsonga Machangana lava a va titumbeta, va tinyumaka vuchangana bya vona loko va ri exilungwini va hlanganile ni tinxaka tin'wana. Eka ndzavisiso lowu mulavisisi u humesela erivaleni mhaka ya nkoka wa maavelo ya matsalwa hi tinxaka hi ku kombisa leswaku ku ni nkanakano wa leswaku nhlekulo na fenya i tinxaka ta matsalwa. Ntiyiso hileswaku swilo leswi mbirhi swo va swihlawulekiso ntsena swa matsalwa ya tinxaka to karhi. Leswi swi paluxiwa hi swigaririmi swo fana ni xikhovolelo, vuyimeri, xithathelo ni swin'wana. Risenga u boxa na leswaku Maphalakasi hi yena a koteke ngopfu ku tirhisa swihlawulekiso leswa nhlekulo na fenya eku paluxeni ka hungu. Ndzavisiso lowu wu ta hi pfuna ku twisisa ku antswa ku tiva ku hambana ka swihlawulekiso leswi nga kona eka swigaririmi leswi kumekaka hambi ku ri eka vuyimbeleri.

1.3.5. Malungana (1994)

Ndzavisiso lowu endliweke hi Malungani wa dyondzo ya vudokodela a wu *kongomisa eka Vuphati*. Malungani u rhanga hi ku nyika vuxokoxoko bya mitirho ya vuphati hi tindzimi ta xintima eAfrika- Dzonga, eDzongeni wa Afrika ni le matikweni man'wana ya Afrika yo hambana. Leswi swi vonaka ngopfu eka switlhokovetselo swa Ndhambi eka tibuku ta yena ta *swiphato* (1949), *switlhokovetselo swa vana* (1966), xikan'we na le ka Patrick Ntsan'wisi eka *vuluva bya switlhokovetselo* (1957), lavambirhi va le ka gondzo rin'we laha va bumabumelaka tintshava, milambu, swiharhi, swifuwo, swikolo, swibedhlele sweswosweswo. Eka dyondzo leyi Malungani u kombisa ntirho wa vuphati exikarhi ka vanhu mayelana ni swa mfuwo wa rixaka, tipolitiki, vukhonger, dyondzo ni swa ikhonomi. Ku tlhela ku bumabumeriwa na maendlelo ya vahangalasi va le ka xiya-ni-moya lawa ya fanelaka ku kaneriwa. Vufananisi lebyi byi huma eka xivumbeko xa vuyimeri, nthathelo, xigego, xihlambanyiso ni vusasekisi. Mbuyelelo wa mimpfumawulo yo hambana na yona yi kombisiwa eka swiphato leswi xopaxopiweke, leswi kombaka matirhiselo ya ririmi eka swiphato swo hambana. Ndzavisiso wa Malungani wu ta hi pfuna ku anamisa miehleketo ehenhla ka vuyimbeleri bya vana va vanhwanyana nkarhi lowu nga hundza.

1.3.6. Xaluva (2009)

Xaluva hi dyondzo ya masitasi u endlile ndzavisiso hi *vuyimbeleri bya jazz*. Xaluva u endlile ndzavisiso a kongomisa eka nhlokomhaka ya ***Nxopaxopo wa switayili swa vuyimbeleri bya Meriam Makeba***. Laha Meriam Makeba a yimbelela tinsimu ta ntshuxeko a nga kongomi (a gega) hi leswi a tiyimbelela hi nkarhi wa xihlawuhlawu, a ri karhi a ti kongomisa eka varikwerhu lava a va ri evuchavelahwahwa ni lava a va ri evukhumbini.

Ku komba ku tikarhata ka mulavisisi hi kombisiwa ni mitirho leyi nga endlwa eka vuyimbeleri lebyi a kongomisa eka byona hi tlhelo ra tidyondzo ta yena hi leyi: “urban jazz, Jazz mecca na Norsk jazz summer school eNorway (2005); eCape Town jazz festival (2009), American jazz Monte Casino (2011)”. Eka dyondzo leyi Xaluva u kumile xiyimo xa le henhla lexi vuriwaka “Cum laude”. Hi yena nhloko ya dyondzo ya marito “eCape Academy of performing Arts in Cape Town”. Hi vuyimbeleri lebyi u tlherile a humelerisa vuswikoti bya yena khume ra malembe lama nga hundza. Mhaka ya ndhavuko eka vuyimbeleri Xaluva u vula marito lawa ya landzelaka eka Sowetan 7 Nyenyankulu (2014:15) loko a ku:

I was raised by my late maternal grandparents and I fell in love with jazz music from an early age. Persuing music as a career was a natural progression.

Ntshaho lowu wu kombisa swinene leswaku u lo kombisiwa hi va le hansi va nga vakokwana wa yena hi vuyimbeleri bya muxaka lowu wa jazz. Marito ya “late maternal grandparents” ya vula leswaku i vakokwana va le ka vamhani lava hundzeke emisaveni, laha hi Xitsonga hi nga vulaka leswaku i swikwembu swa ka vakokwana leswi n’wi nyikeke kumbe ku n’wi avela tanihi ndzhaka ya rifumu hi vuyimbeleri lebyi.

Mulavisisi hi “Debut album” ya (2012) u humelerisile risimu ra “kusile”. Hi alibamu leyi u tlhela a hlamuseriwa a ri n’watindzimi hikuva a ri ni vuswikoti byo tirhisa no tsala tinsimu hi tindzimi ta Xitsonga, Xivhenda, Xisuthu hambu leswi a nga Muqhosa. Tinsimu to fana na ***Mbilu Ya Yanga Yo Takala, Duduetsang Lenyalong na Va Ta Ma Vona***, u ti humeserile erivaleni hi ku titsala a tlhela a tiyimbelela. Ndzavisiso lowu wu ta hi pfuna ku twisisa nkoka wa matirhiselo ya ririmi eka vuyimbeleri.

1.3.7. Mbedzi (2008)

Eka dyondzo ya Onasi u endlile ndzavisiso hi ***Nxopaxopo wa tinsimu ni swiphato swa "Comrade" Xigevenga Chabalala***, a swi hlengeleta, a swi tsala ehansi leswaku swi nga lahleleli rixaka. Hi ndlela leyi ku ri ku endlile ku swi hlayisa. Tinsimu ni switlhokovetselo swa "Comrade" Xigevenga swi ni mikongomelo yo hambanahambana, xik: vudakwa, xihlawuhlawu, vuvabyi, rirhandzu ni ku lumbetana leswi hinkwaswo i timhaka ta matirhiselo ya ririmi. Nkoka wo hlayisa mongo wa tinsimu ta Xitsonga wu hlamuseriwa hi Owomoyela (1975:15) loyi a nge: "Songs play an imported role in all aspects of African life and these is hardly an occasion or occupation that does not involves singing."

Laha ku paluxiwa leswaku vuyimbeleri bya vantima va Afrika-Dyonga byi ya byi tekelela ngopfu eka vuyimbeleri bya Xilungu, kasi lebya ka hina bya nyamalala. Mbedzi (2012) u ya emahlweni ni dyondzo ya masitasi laha a nga endla ***Nxopaxopo hi vuenti wa vutlhokovetseri bya Nzama Jackson Chabalala*** loyi a nga na ndhuma hi ku vitaniwa hi vito ra "Comrade" Xigevenga. Vutlhokovetseri lebyi a byi se xopaxopiwa hi xin'wana xidyondzeki handle ka Mbedzi. U tlhela a hlamusela matheme ya nkoka eka vutlhokovetseri ku nga: vutlhokovetseri bya mbilelo lebyi kombisiweke hi "Comrade" Xigevenga laha mutlhokovetseri a paluxaka mavonelo na matitwelo mayelana ni vutomi xikan'we na mhaka yo karhi leyi n'wi vilerisaka, kasi ku na tsalwavutomi byi nga lebyi rungulaka na ku xopaxopa migingiriko na vutomi bya ximunhuhatwa lexi ku xopaxopiwaka ha xona. Leswi swi tiyisisa hi Malungani na Babane (2001:53) lava nge:

Vutlhokovetseri i tsalwa ra vutshila byo xonga lebyi tsariweke hi ndlela ya mphofulo wa miehleketo yo anama swinene. Vutlhokovetseri byi tala ku khumba ntlhaveko na mabibi ya mbilu ya muhlayi kumbe muyingiseri wa mhaka yo karhi hi ndlela yo ka yi nga tolovelekangi.

Loko "Comrade" Xigevenga a sungula ku tlhokovetsela swi komba onge o rungula, kasi loko a ya emahlweni hi kona muhlayi a vonaka leswaku u le ku vileleni. Xikongomelo xo paluxa mitirho na migingiriko ya muxoperiwa ku suka evuhlangini ku fika eka vukulukumba bya yena, hi leswi katsaka mhaka ya dyondzo, migingiriko etikweni ni swin'wana leswi nga na nkucetelo evuton'wini bya "Comrade" Xigevenga.

Nxopaxopo lowu wa Mbedzi wu ta hi pfuna ngopfu ku kuma ntokoto wo hambanyisa mikongomelo ya vuyimbeleri bya vanhwanyana.

1.4 MAENDLELO

Ndzavisiso lowu wu langutanile ntsena na tinsmu ta vanhwanyana va Vatsonga ku ya hi ku hambana ka mintlawa ya tona. Tinsimu leti ti khumba vutomi bya vanhu hi ku angarhela ngopfungopfu bya vona hi voxo ni mikarhi leyi a va hanya eka yona. Eka ndzavisiso lawu ndzi ta tirhisa maendlelo ya tinxaka tinharhu, ti nga leti landzelaka: nxopaxopo wa vundzeni bya matsalwa leri vuriwaka ro xopela tinsimu, ra vumbirhi endlelo i nhloko hliso wo ka wu nga kunguhatiwangi kasi ro hetelela endlelo i nxopaxopo wa matsalwa.

1.4.1. Nxopaxopo wa vundzeni bya matsalwa

Eka nxopaxopo lowu hi laha mutsari a tirhisaka matsalwa yo hambana ku fana na tibuku, tijenali, tinyuziphepha na swin'wana na swin'wana ku endlela ku kuma vutivi kumbe mahungu. Newman (2003:31) yena u hlamusela theme ra nxopaxopo wa vundzeni bya matsalwa hi ndlela leyi:

“Content Analysis” is a technique for examining information that is written or symbolic material (e.g. pictures, movies Song lyrics). In content analysis, the researcher first identifies a body of material to analyse, and then create a system for recording specific aspects of it. The system might count how often certain words or theme occur. Finally the researchers record what is in the text.

Ntshaho wa nxopaxopo wa vundzeni bya matsalwa lowu nga laha henhla wu komba leswaku xopelelo leri i ndlela leyi vundzeni bya tsalwa kumbe rinsimu byi xoperisiwaka xiswona. Nakambe Newman u hi paluxela maendlelo lawa ya matsalwa kumbe tinsimu ti faneleke ku qambhiwa kumbe ku tsariwa ha wona, hikokwalaho muxopaxopi wihi kumbe wihi u fanele ku tsala ndzavisiso wa yena.

1.4.2. Nhloko hliso wo ka wu nga kunguhatiwangi

Lowu i nhloko hliso wo ka wu nga kunguhatiwangi laha mulavisisi a nga lulamisangiki swivutiso kambe u vutisa swivutiso leswi fambelanaka na nhlokomhaka leyi a

lavisisaka ha yona. Minichello (1990) yena u hlamusela theme ra nhloko hliso wo ka wu nga kunguhatiwangi loko a ku:

Unstructured interview are more like an everyday conversation. They tend to be more informal, open ended, flexible and free flowing. Questions are not pre-set.

Leri i endlele leri ha rona muendli wa ndzavisiso a burisanaka na munhu wo karhi hi nhlokomhaka ya ndzavisiso wa yena, hi ndlela yo olova ya mafundza. Muendli wa ndzavisiso a nga rhanghi a lulamisa swivutiso swa yena eku sunguleni, kambe u vutisa swivutiso ku ya hi leswi ndzavisiso wa yena wu lavaka swona.

1.4.3. Matikhomelo

1.4.3.1. Mpfumelelo wa ndzavisiso

Tanihi mulavisisi ndzi ta nyiketa ndzavisiso wa mina eka valavisisi va ndzawulo lava faneleke na tikomiti ta xihundla ku yi pasisa. Leswi swi endleriwa ku kuma vuhleri byo yi pasisa hi valavisisi va ndzawulo lava fanelaka na tikomiti ta xihundla.

1.4.3.2. Ku hlayisa xihundla xa munhu loyi a nga fanelangiki ku tiviwa

Mahungu lawa ndzi nga ta ma kuma eka vavutisiwa va swivutiso ndzi nge pfuki ndzi ya hlayerile munhu un'wana handle ka muleteri wa mina ntsena. Muvutisiwa u ni mfanelo wo ka a nga tiviwi hi vito, xivongo, hambu ku ri hi nomboro ya pasi. Xin'wana i ku mahungu lawa a ya fanelangi ku tlhelela eka n'wini wa wona hikuva ya ngeniswiwe eka xitekamarito. Hikwalaho ka sweswo, mulavisisi na muleteri hi vona va nga na malunghelo yo tirhisa xitekamarito lexi. Ndzi ta tshembisa xihundla eka muvutisiwa leswaku hinkwaswo swi ta tshamisa sweswi ndzi kondza ndzi heta ndzavisiso wa mina.

1.4.3.3. Ku tivisa mpfumelelo

Muvutisiwa u fanele ku tivisiwa mayelano na muxaka wa ndzavisiso loko hi nga se sungula nhloko hliso wa hina, xikongomelo na nkoka wa wona. Muvutisiwa o tinyiketela, a nga tlhela a swi herisa nkarhi wun'wana na wun'wana loko a swi lava.

Mulavisisi a nga nyika muvutisiwa papila kumbe fomo ya mpfumelelo leyi a fanelaka ku yi tata a nga se nghenelela mihloko hliso.

1.4.3.4. Makhomelo ya muvutisiwa

Mulavisisi a nga fanelangi ku tekela ehansi malunghelo ya muvutisiwa. Muvutisiwa a nga fanelangi ku tikiseriwa hi tindlela hinkwato, ku nga ha va emiehleketweni, emirini na kun'wana na kun'wana. Muvutisiwa loyi a nga ta kumeka a tshikeleriwile eka nhloko hliso u fanerile ku rhumeriwa eka mukamberi wa swa miehleketo kumbe eka soxaliweka.

1.4.4. Nxopaxopo wa matsalwa

Lowu i nxopaxopo wa matsalwa laha hi kotaka ku fikelela hungu kumbe timhaka leti ti lavaka ku fikeleriwa hi mutsari. Peck na Coyle (1986:149) va hlamusela nxopaxopo wa matsalwa hi ndlela leyi:

Literary Criticism is usually regarded as the analysis, interpretation and literary work: it does not mean 'finding fault with'. Criticism as an academic activity expresses the reader's sense of what is happening in the text.

1.5 XIKONGOMELO XA NDZAVISISO

Ndzavisiso lowu wu kongomisa ku tihlawulekisa ka vanhwanyana eka mitlawa leyin'wana ya vanhu, ku endlela ku kombisa swiyenge swa mitlangu leyi vanhwanyana a va yi tlanga loko va ri karhi vayimbelela tinsimu leti fambelaneke ni mitlangu ya kona. Xikongomelo xa ndzavisiso lowu i ku paluxa leswi hi vanhwanyana: magava, khadi, ku thaga, ku genga, xitumbelelani, misevetho, vukhomba, ku korhoka, ku sindza, ku tshova tihunyi, ku cina xirhaba, ku cina xifasi, ku khinyaveza, ku thawuza na ku phika milawu. Ku ta paluxiwa na vuxongi bya ririmu leri tirhisiweke endzeni ka tinsimu ta vanhwanyana.

1.6 NKOKA WA NDZAVISISO

Nkoka wa ndzavisiso lowu i ku lava ku tsundzuxa munhu un'wana na un'wana ngopfu swidyondzeki leswaku tinsimu ta vanhwanyana na tona tiwela eka matsalwa ya ndhavuko. Ku tsundzuxa vayingiseri na vantshwa va hina nkoka wa ririmi leri tirhisiwaka ngopfu eka tinsimu leti ri nga ro gega. Ku tsundzuxa na leswaku vanhwanyana na vona hambu leswi a va nga dyondzekangi vo tala, a va ri na vuswikoti byo titshulela tinsimu leti nga na nkoka evuton'wini. Ku kombisa nkoka wa tinsimu hi twa Guma (1967:23) a vula leswaku:

There is a number of songs which constitute lyric and dramatic of poetry of Bantu. This poetry in the form of songs, is descriptive of joys, sorrow, hopes and aspiration of individual.

Tinsimu ti ni nkoka hikuva i ndzhaka leyi faneleke ku hlayisiwa hi ku yi tsala ehansi. Ntirho wo hlengoleta tinsimu leswaku ti nga nyamalali wa laveka eka rixaka swinene, hambu leswi wu nga oloviki. Tinsimu na vutlhokovetseri swa tshinya no dyondzisa eka mahanyelo yo biha. Vanhwanyana va muganga wun'we a va tumbuluxa tinsimu leti a ti vulavula hi swilo leswi a swi humelela kwala mugangeni.

1.7 TINHLAMUSELO TA MATHEME

Matheme i marito yo tika ku ya twisisa lama lavaka ku hlamuseriwa hi vuenti munhu a ri karhi a tshaha eka matsalwa yo hambana. Mhaka leyi nga ta hi pfuna ku twisisa nhlokomhaka leyi ndzi endleke ndzavisiso hi yona, ndzi fanele ku hlamusela matheme lama landzelaka hi vuenti.

1.7.1. Vumunhuhati

Vumunhuhati i ku nyika swilo swo karhi swihlawulekisi ni vutomi bya munhu kasi hi ntiyiso a hi munhu kumbe ku tirhisa swilo leswi nga hanyeki mitirho leyi tirhiwaka hi munhu. *Oxford South African School Dictionary* (2010:449) yona yi hlamusela vumunhuhati hi ndlela leyi:

Personification is a comparison in which an object is given human qualities for example in 'the wind dance through the leaves and the groaning trees'.

Kasi Jenali ya huvo ya ririmi ra Xitsonga (1987:11) yi kombisa vumunhuhati ku ri:

Vumunhuhati i mavumbelo ya vafambisi va hungu hi mutsari. Vanhu lava va fanele va hanya vutomi tanihi leswi hi byi tivisaka xiswona kambe ku nga vi hi ndlela leyi hi ehleketaka leswaku vutomi a byi fanele byi va xiswona. Ku va vun tsalwa kur i mutsari wa swo fana na swiyimo, swikoweto, n'wangulano na mathyelo ya mavito ya swimunhuhatwa.

1.7.2. Tinsimu

Tinsimu i ntlawa wa marito yo karhi lawa munhu a ma tirhisaka loko a ri eku yimbeleleni kumbe mimpfumawulo yo karhi ya swichayachayani leswi tirhisiweke hi tindlela to karhi. Jacobs (1985:277) u hlamusela vuyimbeleri hi ndlela leyi: "Arragement of or the art of combining or putting together, sounds that please the ear ...". Ntshaho lowu wu kombisa leswaku vuyimbeleri ku ri vutshila byo karhi lebyi tirhisiwaka ku hlanganisa mimpfumawulo leyi loko munhu a yi yingisela yi nga n'wi tsakisaka kumbe ku n'wi nyanyula.

1.7.3. Nkongomelo

Mutsari kumbe nqambhi yin'wana na yin'wana yi na xikongomelo lexi yi lavaka ku xi hundzisela vahlayi kumbe vayingiseri. Swikongomelo swi nga ha va swi hambanile kambe swo tala swa swona ku ya hi vatsari kumbe tinqambhi ti swi kongomisa eka ntshinyo, ndzemukiso, ndzayo hambu ku ri matshamelo ya swilo ku ya hilaha ma lavekaka hakona evuton'wini. Leswi hi swona leswi endleke leswaku swithokovetselo kumbe tinsimu leti hi vulavulaka hi tona ti va ti gandlanile hi swikongomelo. David et al (1991) va hamusela rito nkongomelo hi ndlela leyi: "A theme is the predominant idea in a piece of writing. It is the linking idea or message behind the events".

Ku ya emahlweni Dequevedo (2010) u boxaka nhlamuselo ya nkongomelo wu ri: "The central topic, subject or concept the author is trying to point out". Mhaka leyi hlamuseriwaka laha henhla yi boxa nkongomelo ku ri hungunkulu leri mutsari a

lavaka ku boxela vanhu kumbe vayingiseri rona. Eka vuyimbeleri risimu rin'wana na rin'wana ri na nkongomelo wa rona, hi nga languti alibamu yo karhi.

NDZIMA YA 2

2. MAKURISELO YA VANHWANYANA VA XIKHALE

2.1. MANGHENELO

Rito makurisele i vunyingi bya rito kurisa, leswi vulaka ku ondla kumbe ku hlayisa vana va vanhwanyana lava hi kanelaka hi tinsimu ta vona. Vanhwanyana lava va hlayisiwa ku sukela evuhlangini ku ya fikela laha nhwana a fikelelaka ku titiva hambi ku ri ku tiendlela swilo hi yexe. Laha hi kona nhwana a ringanelaka ku tekiwa, a ya va nhlomi laha a ya ka a ya vitaniwa mubvana. Ku va mubvana munhu a nga va na n'wana kumbe vambirhi, kasi loko a kondza a kuma vanharhu se u vuriwa wansati wa muti.

2.2. VUHLANGI BYA VANHWANYANA VA XIKHALE

Vanhwanyana va khale ka khaleni ku nga se nghena ximanjhemanjhe a va kurisiwa hi ndlela ya xichavo, nhlonipho ni xiximo eka lavakulu (vatswari, vabuti na vatati). Vanhwanyana a va kulela emandleni ya va mhani na vakokwana, va ri karhi va dyondzisiwa milawu ya xisati, migingiriko hinkwayo ya xisati ku sukela evuhlangini ku fikela loko va tekiwa.

Evuhlangini vana va va vanhwanyana va kula va ri karhi va huhwa swikhombana nilaha ku nga na nseketelo wa tithugamama. Laha loko va ri karhi va huhwisa sweswo ku helaka vhiki ku ya eka n'hweti va ri karhi va xuxa madyambu man'wana na man'wana ku ri karhi ku ku biwa swithinani, ku cinela swikhombana leswi. Loko swi lava ku humesiwa tithugamama ti byela vatswari, kutani hi ku lava ku dyela no nyawurisa ntlangu, ku ta swekiwa byalwa, tihove na tshopi leswaku byi ta n'wiwa hi sikunene. Hi endlelo leri ku va ku lulamisiwa swinhwanyetana leswi ku ya ngomeni ya misevetho. Va dyondzisiwa no huhwa na vanakulobye loko vatswari va ri ku

hlakuleni, ku kukula tindlu na rivala. Swi tlhela swi dyondzisiwa na ku hlamba no hlambisa vamakwavo wa swona.

Swinhwanyetana leswi swi tlhela swi yisiwa emisevethweni endzhaku ka lembe, loko swi hetile ku cina swikhombana swi ri karhi swi leteriwa ni milawu ya vunhwana. Emisevethweni kona swa heta n'hweti swi ri karhi swi dzinginya. Ekaya va sala va lulamisa tsumani na maduku yo ambexa swisevethwana siku swi nga ta huma. Swinhwanyetana leswi swi va swi hlanganile ku ya hi miganga ya le kusuhi ku ta dzinginya. Siku swi vuyaka swi hubuta hi matakuxa swi ya pela emilambyeni ya ka vona leswaku vatswari va ta swi tota tsumani, ni ku swi ambexa maduku. Ntshamo wa n'hweti hinkwayo ku va ku ri karhi ku dyondzisiwa swinhwanyetana leswi milawu yo phika na vutomi bya masiku hinkwawo.

Ku suka ka ngoma leyi ku yiwa eku khombeni leyi nga ngomankulu ya vavasati. Laha hikona ku vumbiwaka wansati wo helela. Hi kona vanhwanyana va dyondzaka milawu hinkwayo ya vamanana. Va ri karhi va dyondzisiwa na migingiriko hinkwayo ya vusati ku nga ku rhotela kumbe ku tshova tihunyi, ku ka mati, ku sindza, ku hlantswa no ayina na swin'wana. Endzhaku ka leswi hinkwaswo hilaha bombo ra vanhwanyana ri sungulaka kona. Vanhwanyana va dyondzisiwa ku rhunga, switirhisiwa swa xisati. Bombo ra vona na rona a va tirhungela hi voxe ku fana na swizambani, khayisa, tikhwini, vusenga bya milenge na bya le mavokweni, a va dzinga hi voxe hambu byi ri cocwani. A va famba na swigubu na vabuti va vona va ri karhi va thawuza no chachelela xigubu xa ka vona loko xi tlhomiwile risiva.

Ekuleni ka vanhwanyana a ku nga ri na ku hlangana helo na vabuti, hikuva vanhwanyana a va tshama na vamhani eswitangeni, emasin'wini, eku keni ka mati na kun'wana. Vanhwanyana a va etlela na vamhani na vakokwana. Leswi hinkwaswo a swi hlayisa vuntshwa bya vona. A wu nga ta twa leswaku nhwanyana waka mani u na nyimba a swi nga ri xitalo a swo va xiwelo. Hambu kwale swigubini a va famba na vabuti, a va ri vabuti va xiviri. A va va hlayisa swinene a va hanya hi swona ekaya na le tikweni hinkwaro.

2.3. VUXAKA BYA SWIYENGE SWA VANHWANYANA

Ku na swiyenge swinharhu leswi nhwanyana a hundzaka eka swona loko a nga se tekiwa. Eku sunguleni hi na swinhwanyetana leswi cinaka swikhombana ku ri ku swi lulamisela ku ya emisevethweni, swi va swi dyondzisiwa hi leswi nga sevetha milawu na macinelo. Kasi xiyenge xa vumbirhi, hi loko vanhwanyana va kurile ku fika laha va yisiwaka emisevethweni hi tithugamama va rhumiwa hi vatswari. Tithugamama hi tona ti dzhanelaka swisevethwana hi ku swi heleketa va ya tshama n'hweti swin'we na vona va ri karhi va va dyondzisa ku cina na milawu. Xa vunharhu i ku suka eka vuthugamama u ya eka vukhomba. Loko u kala u va khomba u va u vupfile, u hundzile eka swiyenge hinkwaswo leswo sungula. Lexi xiyenge hi xona xo hetelela xa vunhwana leswaku se u ya eka vubvana laha u nga ta pfuka u nga ha vitaniwangi ku u nhwanyana. Laha hi kona munhu a bombaka a tiphina (a korisela).

2.4 Leswi humelelaka loko vanhwanyana va tekiwa

Loko nhwanyana a tekiwa ku va jaha ro karhi ri tshama ri hlangana na nhwana loyi eku fambeni tanihi leswi ku nga ri na ku yima swin'we mi burisana kutani ri endla vulavisisi eka majahakuloni ri kondza ri ya kuma leswaku i nhwana wa ka swi mani mani. Laha hi laha jaha ri nga ta ya byela vahahani wa rona ku ri ndzi vonile nhwana kutani ndzi lava ku lovola, fambani mi ya byela tatana na manana, hi mhaka ya leswi khale a ku nga ri na mitirho a ko fuwiwa tihomu, timbuti na tinyimpfu.

Loko vatswari va pfumerile ku ta rhumiwa hahani na un'wana wa xaka leswaku va vonisana no twisa leswi nga ta vulavuriwa. Vanhu lava va ya ku vulavuriseni ka nhwana loyi. Nhwana loyi na yena u to hlamala ku vona vayeni hikuva u va a nga swi tivi. Siku ro sungula u ta va rhurhela hi yexe, laman'wana u ta rhamba vanhwanyanakulorhi ku ta va rhurhela, ku va xeweta no nghena na yena ku twa xirilo xa vona. Leswi swi endliwa hi leswi varhumiwa vo huma eka vajaha leri va nga teki

kan'we eku vulavuriseni (ku khulumisa) ka nhwana. Nhwana na yena a nga tekeli ku pfumela ku ri wa n'wi rhandza kambe a swi heta masiku na tin'hweti va ha gidela.

Nhwanyana loko a pfumerile a va bejela hi vuhlalu bya le nhan'wini kumbe tikhwini leti a bomba hi tona, kutani na vona va n'wi bejela hi mali kumbe va ta va khome huku. Loko va lovorile hi mali kumbe hi tihomu sweswi nga tava va twananile swona va heta. Nhwana a nga hlomi ku nga swekiwangi byalwa bya mati. Kasi nakambe loko nhwana wa vona a nga se dzabela no swekela, hambu a dzaberile u fanele a rhangana a swekela hi kona va ka vanhwana va nga ta vitana vakon'wana va ta teka nsati wa vona. Na leswi a va ku ku na ku tlhakisiwa ka nsati hi nuna, nsati loyi a pfuka mundzuku a vuya kaya a ta vula ku u tlhakisiwile. A ku ta yisiwa rito ro poxisa mukon'wana leswaku vanhwanyana va nga pfumeleri ku tlhakisiwa swi nga ri nawini.

Endzhaku ka hinkwaswo leswi nga laha henhla ku rhambiwa vahahani, vasati va vamalume na tintangha ni lavantsongo eka yena vanhwanyana ku n'wi heleketa no ya n'wi korhokisa. Vatswatsi i vo ya pfuka va n'wi laya emahlweni ka vavukati. Vanhu lava a va fambi ximandlamandla kambe va famba na xirhwala ku nga byalwa bya muqombuti, tihove, tshopi, xinghwimbi na swin'wana na swin'wana.

Loko vatswatsi va vuya ekaya hi xamundzuku, vanhwanyana va sala va ri karhi va korhokisa nhlomi. Loko vhiki ri hela hi ravumbirhi hi kona na lavan'wana va vuyaka ku sala nhlomi na mazinyongwa. Mazinyongwa hi yena a salaka tin'hweti timbirhi a ri karhi a pfuna hlomisa loko ri n'wi rhuma. Loko hlomisa ringa se susiwa nturhu hi ku luriwa hi vandyangu u tshama a turherile. Loko a enghena kumbe ku huma endlwini yin'wana na yin'wana wa nkhisama a kasa hi matsolo a kondza a nghena kumbe ku huma. Loko a karhi a korhoka u kombiwa na le ka maxaka ya nuna hinkwavo ku ya kukula no sindza, ivi a luriwa hi mali, huku, sekwa, mbuti kumbe nyimpfu.

Endzeni ka yindlu leyi va nga ta rhurheriwa ka yona, hlomisa ri tshama endzhaku ka rivati na vakorhoki va yena a turherise xisweswi leswaku va vukati hambu va nghena

a nga swi ehleketangi (hi xitshuketa) va nga tshuki va vona xikandza xa yena. Loko mahlomisa ya hetile ku tirha a ku nghena majaha ya kwala mugageni hambi va ri vamakwavo wa nuna ku ta bula na vakorhoki. Loko va ya etihunyini va heleketiwa hi majaha ku ya va tsemela tihunyi, nuna wa hlomisa na yena u sala a landza ku ya tshama na hlomisa ra yena loko majaha ya ri karhi ku va tsemela tihunyi. Vanhwanyana va ta rhwalela tihunyi va hlengeletela, va tlhela va pakela na hlomisa kutani va rhwala va muka. Leswi switano na loko va ya ematini leswi mati a ya kiwa eswihlobyeni, hlomisa a ri nga fiki eswihlobyeni kambe a ri sala entsungeni ku rhelela vakorhoki lavan'wana, va ya kelela va rhwala va ya nyiketa hlomisa ri titshamele na nuna. Ku rhelela eswihlobyeni u chava ku hlangana na maxaka ya vukati va nga se n'wi lula.

Loko hlomisa ri hloma ri fika ri luriwa hi n'wana wa le vukatini loyi a nga ta tshama na yena tani hi n'wana wa yena. Loko va n'wi vitana va ta n'wi vitana va ku mhana swimanimani. Kasi loko ku nga ri na n'wana laha mutini va teka n'wana wa muhariva va n'wi lula hi yena. Loko a kula n'wana loyi hi rona hlomisa leri ri nga ta endla murileri wa n'wana loyi loko a khomba.

NDZIMA YA 3

3. NXOPAXOPO WA TINSIMU

3.1. Manghenelo

Tinsimu kumbe vuyimbeleri i mphofulo wa ntwiwo wa mbilu lowu munhu a nga na wona. Hi tinsimu kumbe vuyimbeleri nqhambi yi kota ku hundzisa hungu ro karhi leswi yona yi ri vonisaka xiswona. Vuyimbeleri byi fana na vutsari bya tibuku, kambe swi hambanile kantsongo hikuva vuyimbeleri byi yingiseriwa hi mani na mani loyi a nga na tindleve hambani a nga byi xavangi, kumbe a nga dyondzangi ntsena ku twa ririmi ra kona, kasi vutsari bya tibuku byona byi hlayiwa ntsena hi munhu wo karhi loyi a nga dyondza a tlhela a va na nkateko wo xava buku yo karhi a yi hlaya. Vuyimbeleri bya vanhwanyana hakanyingi byi tirhisa swingomani, swipendani hambani ku ri ku phokotela hi mavoko.

Tinsimu ta vanhwanyana na tona tani hi ta tiqambhi tin'wana ti na swivumbeko leswi landzelelaka:

1. Musumi: i munhu loyi a sungulaka risimu eka muxaka lowu wa tinsimu ta vanhwanyana va xikhale, ku hlawuriwa nhwanyana loyi a nga na rito ro saseka naswona ri ri ro tlhavula leswaku ri twala ekule leswaku swi ta nuhela swi ku nkhulee!
2. Vaamukeri: i ntlawa lowun'wana wa vanhwanyana lava amukelaka kumbe ku hlavelela musumi hi ku landzelerisa leswi vuriwaka hi musumi. Vaamukeri kumbe vahlaveleri lava va yimbelela marito, swivulwa hambani tindzimana va ri karhi va vuyelerisa leswi a nga swi sumisa xiswona, kumbe ku hlamula laha ku nga na xivutiso hi musumi.
3. Musumi ni vahlaveleri/vaamukeri: laha havambirhi ku ni nhlango wo yimbelela va kondza va heta risimu va ri swin'we kumbe va ri karhi va nyiketana.

4. Swichayachayani: (a) Xingomani: laha hi laha ku rhangaka xichayana lexi xi biwaka hi munhu un'we kutani ku gigela lexa cinci, endzhaku ku ya nghenelela musumi ni ntlawa wa yena. Eka tin'wana xigomana xi gigela marito ya musumi ni vahlaveleri va yena. (b). Xipendani: Xipendani xi chayiwa hi munhu un'we lavan'wana va karhi va hlavelela kantsongo leswaku ku ta twala hungu leri lavaka ku fikisiwa eka vanhu. Nkarhi wun'wana swi nga chayiwa hi vanhu vambirhi va ri karhi va hlavelela laha ku fikaka hungu hi ku hetiseka hi mikhuva walowo. (c). Rigubu: ri chayiwa hi munhu un'we loyi na yena a kotaka ku humesela hungu hi ndlela ya xipendani vanghana/vanhwana va ri karhi va hlavelela hi ku n'un'uta kunene va ndzinginisa na tinhloko handle ko cinisa miri hinkwawo. Munhu a nga chaya rigubu hambi a ri yexe a ri karhi a famba mpfuka wo leha.

Loko vanhwanyana va ri karhi va yimbelela va va va ambarile dovani leswaku va ta kota ku phikizana hi ku cawata, khinyaveza ni ku thaga, ncino wa vanhwanyana wu tala ku ciniwa hi maxuxu, nampundzu loko va huma ku tsavuleni ka tikhomba na hi ndzengha loko ku karhi ku ciniwa geregere.

Eka tinsimu ta makumenharhunhungu leti ndzi nga ti hlawula leswaku ndzi ti xopaxopa ndzi ta tlhela ndzi nyika na tinhlamuselo ta marito man'wana lama nga endzeni ka tinsimu leti ni mongo, ndzi tlhela ndzi xopaxopa risimu ha rin'we rin'we.

Tona hi leti landzelaka:

1. Mhani wa Sarah
2. N'wa-Marhulele
3. Manga vona ku biha ka mina
4. Salani
5. N'wa-Dovani
6. Matendeni
7. Xizambhani
8. Tsemisa xoti
9. He xikhombhani kukula
10. Va losa mihariva
11. Xinone Magalachani
12. Mbhazima

13. Elewe
14. Mandhoza
15. Tinguvu ta Mijaji na Khubani
16. A hi ye misethweni
17. Sukumani na Makamu
18. Xidonkani
19. Mathyakeni
20. Xi le nkuweni
21. I manana
22. Mhani Mamayila
23. Xiwiniso
24. Xinjovo
25. Mavoni
26. Ha losa
27. N'wa-Magudlhani
28. Hawelele
29. I va mani? Va nga hundza hi laa!
30. Ndhelee!
31. Yayani
32. Va fikile va N'wa-Kolokodyani
33. Byalwo byalwa byi na mazinyongwa
34. A hi xurhangi
35. Xikhalamazula
36. Xinyenyani
37. Galachani macevele
38. A he Mariya

3.2. MITIRHO YA TINSIMU/VUYIMBELERI

Vuyimbeleri byi ni mitirho leyikulu swinenene eka rixaka rin'wana na rin'wana leri hanyaka emisaveni. Leswi vulaka leswaku vuyimbeleri byi na nkoka eka mani na mani, a byi yi hi ndhawu yo karhi kumbe muganga. Mhakankulu hi leswaku vuyimbeleri byi ni xiave eka mighingiriko ya siku na siku evuton'wini bya vanhu hi ku angarhela. Hakanyingi tinsimu/vuyimbeleri byi tala ku va ni mintirho leyi landzelaka:

- Ku aka vuxaka
- Ku hoyozela
- Ku tiyisa nhlana ni ku chavelela
- Ku tshinya
- Ku hungasa ni ku phyuphyisa miehleketo
- Ku dyondzisa ku xixima ni mahanyelo lamanene
- Ku pfumbisa mitlangu
- Ku vilela ni ku sola timhaka tin'wana
- Ku lemukisa hi ta vukhongeri
- Ku themendhela

Marito lawa nga la henhla i mavonele ya vanhu yo hambana hi tlhelo ra mitirho ya vuyimbeleri ni tinsimu erixakeni. Hambiswiritano, votala va hlangana eka mhaka ya leswaku mighingiriko yo tala yi endliwa ku ri karhi ku tirhisiwa vuyimbeleri. Xikongomelonkulu xo endla leswi, ku ri ku olovisa ntirho lowu tirhiwaka hambu wu tika wu vevuka kumbe ku qhuva dyambu leswaku ri hatla ri pela va nga swi twangi. Mhaka leyi yi tele swinene eka vuyimbeleri bya vantima va Afrika. Ku tiyisisa mhaka ya mitirho ya vuyimbeleri Chernoff (1979:167) u ri:

...helps people to work, to enjoy, to control a bad person or to praise good one, to recite history, poetry and proverbs, to celebrate funeral or festival to compete each other, to encounter their gods, to grow up fundamentally, to be sociable in everything they do.

Ntshaho lowu wu hlamusela leswaku hi tirhisa vuyimbeleri eka swiyimo swo tala leswi hi hlanganaka na swona evuton'wini, swi nga va swa ntsako kumbe gome. Ku seketela mhaka leyi Finnegan (1970:272) u ya emahlweni a paluxa mitirho ya vuyimbeleri/tinsimu a ku:

Poetic justice can be achieved through public singing, stablished chief can be criticized in this way, the medium of songs being used for what cannot be used directly.

Ntshaho lowu na wona wu paluxa leswaku vuyimbeleri byi tirhisiwa ku ndhunduzela hosi, ku sola, hi ku yimbelela tinsimu to gega (leti nga kongomeki leswi lavaka ku swi vula) Ferris (1995:19) yena u ri:

In religious services may express a message or enhance the spirit of worship. Listening to pleasant understanding music can relieve tension or lesson boredom.

Hi ntshaho lowu mutsari u paluxa leswaku vuyimbeleri byi phyuphyisa miehleketo ni ku susa xivundza. U tlhela a ya emahlweni ku kombisa mitirho ya vuyimbeleri ku nga ku dzunisa Xikwembu leswi hi kholwaka eka swona, hikuva hi vanhu hi hambanile hi vukhongeri bya hina la misaveni. Okpewho (1992:37) yena u boxa mitirho ya vuyimbeleri a ku:

It is however, impotant to bear in mind that there is hardly any occasion or activity in traditional African life that is not accompanied by song or chants.

Marito lawa ya kombisa mitirho ya vuyimbeleri hi vuenti. Hileswaku hakanyingi loko ku kala ku humelela nchumu wo karhi endzhaku ku tala ku va ni vuyimbeleri lebyi fambelanaka ni leswi nga humelela. Hi ni tindhawu to karhi leti hi tirhisaka vuyimbeleri: emikhubyeni, etikerekeni, emiphahlwini, eminkonsini, emajele, eswibedhlele, emitirhweni yo hambana ni hinkwakwo lomu vanhu va tikumaka va ri eka swiyimo swo karhi. Kasi leta vanhwanyana ti kongomanile ni mitlangu ya vukhomba, misevetho, ni mitlangu ya ndhavuko hi xitalo.

Laha henhla ndzi kanerile hi mitirho ya tinsimu hi ku angarhela. Kasi sweswi xiyenge lexi landzelaka xi ta langutana ni ku vona leswaku xana mitirho eka tinsimu ta vanhwanyana va xikhale a yi ri kona ke? Ku fana na leswi ndzi nyikeke mitirho ya vuyimbeleri ndzi ri karhi ndzi seketela hi miehleketo ya swidyondzeki leswi nga laha henhla. Ndzi ta tlhela ndzi kombisa leswaku hikokwalaho ka yini tinsimu leti ti nyamalarile.

3.3. NKANELO WA TINSIMU TA VANHWANYANA

Tinsimu ta vanhwanyana ti tumbuluxiwile ku ya hi swiyenge kumbe tinxaka to hambanahambana ta mincino leyi landzelaka: ku khinyaveza, ku thawuza, ku thaga, ku mbuwetela/ku miyetela, ku khovolela ni ku suma/ku vika. Tinsimu ta vanhwanyana tikombisa xihlawuhlalu, ku ya hi miganga ya vona, rirhandzu, ku hlekula na vudlakuta hambu ku ri ku lumbetana. Tinsimu leti a va tiyimbelela loko va ri karhi va xuxa nimadyambu va ri karhi va huhwa swikhombyanini, emagondzweni kumbe etikhorhweni ta mindyangu ku ya hi ku hambana ka masiku va ri karhi va cincacincana, va tiyimbelela loko va ya emisevethweni leyi nga ngomantsongo ya swinhwaaanyetana leswa ha thugaku mavele, loko ku ri karhi ku cineriwa tikhomba leyi nga ngomankulu ya vanhwanyana, Owomoyela (1979:15) u ri:

Songs play an important role in all aspect of African life and these is hardly an occasion or occupation that does not involves singing.

Ntshaho lowu wu paluxa leswaku a swi endleki tinsimu ti nga ri kona, ku va ku karhi ku yimbeleriwa tinsimu leswaku hungu ri humelela erivaleni leswaku ku endliwa xanchumu. Mutsari u kombisa ku hambu ku ri swigubini loko ku huma tikhomba, ku ri ni mitlangu ya ndhavuko etikweni, vanhwana va ri karhi va thawuza tinsimu ti va ti yimbeleriwa hi ku hambana ka tona ku ya hi mitlangu.

Eka tinsimu ta vanhwanyana ku tirhisiwa nxevotindzimi. Marito yo huma eka tindzimi ta Xintu kunga Xivhenda, Xisuthu na tin'wana. Xivhenda: Musevetho, Tshivulani, Chipfhune, Tshundelela, Muharivo, Xizambhani, Ndhele, Lilaa, Elewee, Xinghezi: "bank". Tinsimu leti a ti kalangi ti nga kandziyisiwa kun'wana leswaku tihlayiseka kambe van'wana vaqambhi va ringetile ku teka tin'wana ta tona va tiyimbelela va tlhela va tikandziyisa, kambe loko swi hela hi vona na tona tinyamarile. Xikombiso; Manana Mamayila Khatisa Chavalala eka risimu ra "Ndzhaka ntshava tshivulani". U ri yimbelerile a tlhela a ri kandziyisa kambe sweswi ku lo tititi...

Vanhwanyana va tirhisa na swichayachayani swo fana na swigomani, swigubu, swigogogwana, swipendani na rigubu. Va tirhisa swiga ririmi swo hambana: Vuyimeri, Mhani N'wa-Dovani, N'wa-Magudlhani, Xidonkani, Ndhakeni na swin'wana. Muyimbeleri u tirhisa maencisi: Whi! Yo! Yaa! Naa! Na switiviso; ni ya bomba kwihi mina? Mini twile ni vula yini? Mini twile ni vuyini maseve hii? Mhani switivi ku a lwela yine he?

Va tirhisa mbuyelelo wa mavito: eka swivulwa: N'wa-Magudlhani, hoho a ye ha hi ya N'wa-Magadlhani, ho ho a ye ha hi ya.

Tinsimu ta vanhwanyana ti tirhisiwa lomu ku landzelaka: Loko va karhi va tlanga xikombiso: hi risimu ra “ndzi helekete mathyakeni.”

1. **To thaga:** He xikhomba kukulo! Xile nkuweni, va losa mihariva, Galachani, Xinone magalachani xinone.

2. **To khinyaveza etikhombeni** : Ha welele Mbhazima yoo –Ximatsatsa.

: Tsemisa tsemisa xotee...

: Xidonkani lexa ntima xa marhengwe n'wananga,

: Xinjovo, n'wana manane, xinjovo ka mahahelo

rifo whi! Mhani Mamayila, N'wa-Magudlani

: Mavoni, A hi yo hele, Mhani wa Sarah

3. **To thawuza eminkhubenyi ya ndhavuko**, ku lo sala Xiwiniso, Xizambani, Kayela mani khiya...

4. **To khovolelo:** Mhani N'wa-Dovani, n'wana loko a ku tsandza a wu n'wi voni, loko ripela ni ya matendeni, xinjovo n'wana manani, mandhoza, tinguvu ta Mijaji na Khubani n'ava n'wa kolodyana

5. **To vika/suma:** A hi ye misevethweni, Yayane...Yayani ya lilaa, Ndhelee, i manana, ha losa, byalwa byi na mazinyongwa, a hi xurhwangi

3.3.1. TINSIMU TO KHINYAVEZA

3.3.1.1. Salani

Musumi:	1	SalaneeSalanini n'wanango n'wanango x 2
	2	Salanee ...salanini n'wanango x 2
Vaamukeri:	3	Ndzhaka ntshava Xivulane...
	4	Ku na bangi ya malee...
Vaamukeri:	5	Salanee...Salanini n'wanango x 2

A. Tinhlamuselo ta marito

Salani – i ku lela ka munhu loyi a sukaka endhawini yo karhi ku ya eka yin'wana.

Ntshava – i miako lowukulu lowu nga endliwa hi Xikwembu hi maribye lamakulu wu tlhela wu va na tinhlonhlori.

Xivulani – i vito ra munhu loyi a fumaka muganga wo karhi.

Bangi – i miako lowu nga akiwa hi mavoko ya vanhu hi xikongomelo xo hlayisa mali ya tiko kona.

Mali – i michumu yo xava leyi kumekaka endzhaku k ova munhu a tirhile.

N'wananga – i n'wana loyi a nga wa ngati ku ya hi risimu.

B. Mongo wa risimu

Risimu leri ri lemukisa vanhwanyana varikwerhu leswaku va nga xisiwi hi swiambalo, va nga khomiwi hi ririmi kambe va fanerile ku rhanga va tiva kumbe ku dyondza munhu, ku vukati a byi tsutsumi. Risimu ra “Salani” ri vulavula hi nhwana loyi a nga tlhakela jaha hi xikongomelo xo kuma mali leyi

a nga yi vona kumbe a ehleketela leswo jaha rero ri na yona, ivi aya kuma leswaku jaha a riri hava mali ematshan'wini ya swona u lo tihoxa evusiwaneni.

C. Nxopaxopo wa risimu

Eka ntila wa 3 na 4 lowu nge:

“Ndzhaka ntshava Xivulane...

Ku na bangi yam alee...

Laha ku hlamuseriwa leswaku etikweni leri nga ndzhaku ka ntshava ya Xivulani ku na mali yo tala. Leyi i mhaka leyi endleke leswaku a famba a ya kona.

Nxopaxopo wa risimu ra “Salani” ri khumbha vanhwana hi hi xiviri xa vona. Nhwana loyi u rhandza ngopfu mali leswi nga endla leswaku a tikuma a tlhakerile jaha eXivulani ku ri a ta ya kuma mali. Risimu leri ri lemukisa vanhwana va mundzuku leswaku va nga tsutsumeri vukati hinkwalaho ka ku yengiwa hi mali. Eka risimu leri hi kuma ntila kumbe nhlokomhaka ya risimu hi yoxe leyi nge “Salani” yi hi komba leswaku nhwana wa lela. U lava ku famba a ya ko karhi. U lemukisa lava a tshamaka na vona leswaku va nga sali va n’wi lava.

Risimu leri ri ni nkoka swinene hikuva ri lemukisa vantshwa xikan’we na rixaka hi ambalelo ra ndhavuko wa vanhwanyana va Vatsonga/Machangana. A hi languteni marito ya risimu leri nge:

3.3.1.2. Tsemisa Xoti

Musumi:	1	Tsemisa tsemisa xote x 2
Vaamukeri:	2	N’wa-Maxalani x 2
	3	Tsemisa tsemisa xoti

	4	Chela dayina
	5	N'wamaxalani
Musumi:	6	Ndzi nga tidlayela swonoo... x 2
Vaamukeri:	7	N'wamaxalani x 2
	8	Tsemisa tsemisa xoti
	9	Chela dayina
	10	N'wa-Maxalani

A. Tinhlamuselo ta marito

Xoti - swingumbyana leswintsongo swo koma leswi gandhliweke hi xibelani xa khale kutani hi ku va xi hlakarile xi fanele ku ringanansiwa. Xi tlhandlekiwa eehla ka dzandza xi tekeriwa ribye ri fayiwa hi le xikarhi, kutani ri huma swiphemu leswaku ri ta tsema hi hala ko kariha yi sala yi lo khwirr!!! Xoti leyi.

Ku tsemisa - ku ganganderiwa ka tinguvu leswaku tiendla xoti (swingubyaana leswintsongo swo koma).

N'wa-Maxalani - i n'wana wa mihariva kumbe n'wana wa makwerhu wa nuna.

Dayina - lawa i mapa ya muhlovo wa ntima lowu ku pendiwaka swingubyaana leswi swi tlhela swi pfuka vuntshwa bya swona.

B. Mongo wa risimu

Risimu leri ri vulavula hi swiambalo swa ndhavuko leswi vanhwanyana va khale a va bomba/ku tihlawulekisa hi swona evuntshweni bya vona loko va ya emikhubyeni kumbe etikhombeni ku ya cina kumbe ku ya nyawurisa ntlangu wo karhi hikuva a wu ri ntlawa wu ri un'we lowu a wu nyanyula vahlaleri.

C. Nxopaxopo wa risimu

Risimu leri ri hi tsundzuxa leswaku vanhwanyana va xikhale a va hlayisa ndhavuko wa ntumbuluko wa vona, xavumbirhi i ku lemukisa Vatswari leswaku na vona fanele va letela vatshwa leswaku na vona va fanele va tiva leswaku ndhavuko wa landzeleriwa no hlayisiwa. Tinsimu ta vanhwanyana ti tlhela ti hi dyondzisa nkoka wa swiamabalo swa ndhavuko, na leswaku xiambalo hambu xi hlakarile xa ha ri na nkoka hikuva xi nga tlhela xi tirhisiwa nakambe xi tlhela xi ambariwa ku ya emahlweni. Vanhwanyana va xikhale a va swikota ku titumbuluxela swilo hambu leswi a va nga dyondzangi. Leswi swi tiyisisiwa hi mitila ya 1 ku fika ka 4 leyi nge:

- 1 Tsemisa tsemisa xote x 2
- 2 N'wa-Maxalani x 2
- 3 Tsemisa tsemisa xoti
- 4 Chela dayina

Eka mitila leyi hi kombisiwa leswaku nhwanyana wo tirhandza u fanele ku tikhatelela hi leswi a swi ambalaka.

3.3.1.3. Mbhazima

Musumi:	1	Ha welele ...Mbhazima yoo...
	2	i Ximatsatsa x 2
Vaamukeri:	3	Ha welelee...Mbhazima yoo...
	4	i Ximatsatsa x 2
Musumi:	5	A xi vileli Mahlalele
	6	Xi dya mukapu wa swihlangi x 2

Vaamukeri:	7	Ha welelee...
	8	Xi dya mukapu wa swihlangi x 2
Musumi:	9	A va khathali vamahlalele
	10	Va dya miladza wa swihlangi x 2
Vaamukeri:	11	Ha welelele ...x 2
	12	Va dya miladza wa swihlangi.
	13	Ha welelele ...Mbhazima yoo...
	14	I ximatsa...tsa!

A. Tinhlamuselo ta marito

Ha welelele - leyi i ndlela yo nandzihisa risimu ku sukela eku sunguleni. Hi marito man'wana musumi u ri ndzi yingiseleni ku ri ndzi lava ku vula yini.

Mbhazima - i vito leri thiywaka munhu wa xinuna loko a vuya engomeni.

Ximatsatsa - i nhwanyana wo saseka a tlhela a yimeka.

Ku ka u nga vileli - hi leswaku ka wena xin'wana na xin'wana xi kahle

Mahlalele - wanuna wo ka a nga tirhi, hi masiku u pfukela emporosini.

Mukapa – ku khurumberiwa ka mapa ya hlanganisiwa na mati kutani ya cheriwa ematini lawa ya nga virisiwa exitikweni, ivi hi tshika swi tluva.

Swihlangi - i vana vo sukela ka khume ra malembe leswi fanelaka ku dya miladza

Ku ka u nga khathali – i ku ka u nga ri na mhaka nanchumu, xin'wana na xin'wana ka wena xikahle.

Miladza - i vuswa lebyi nga dyiwa byi sala tolo lebyi faneleke byi dyiwa hi vana.

B. Mongo wa risimu

Risimu leri rona ri lemukisa vanhwanyana leswaku va tivonela eku hlawuleni ka vanuna kumbe ka vukati lebyi va nga ta tiphina hi byona endzhaku loko va hlomile. Nhwana wo saseka a tlhela a yimeka loyi a tilavelaka kumbe ku tekiwa hi Mbhazima wa ku ka a nga tirhi. Loyi loko rixa a nga ta dya mukapu na miladza wa vana a ya ebyalweni. Munhu loyi a nga vileleli hi nchumu hi swa ndyangu.

C. Nxopaxopo wa risimu

Risimu leri ro ndhundhuzela nhwana loyi wo saseka a tlhela a yimeka leswi rito “Ximatsatsa” ri vulaka swona. Musumi u tirhisa vito ra “Ximatsatsa” ku tumbetela vayingiseri lava nga tiveki ririmi leswaku va nga tivi ku ri ku vuriwa wanhwana, ku tlhela ku tirhisiwa na vito ra Mbhazima leri nga vito ra le ngomeni ya xinuna. Hakanyingi mavito ya muxaka lowu a ya ri mavito ya vanhu vo ka va nga dyondzangi, varisi, vatsemi va timbalelelo na timhandzi, tixolwe ta le ngomeni. Ku kombisiwa na leswaku mahlalela a nga vileli.

Eka risimu leri ku ni ku vuyelela ka switwari eka marito ni ku vuyelelana ka swivulwa swona swi va hi mikhuva lowu:

“Ha welele ...Mbhazima yoo...Ximatsatsa.

“Ha welele ...Mbhazima yoo...Ximatsatsa.

Hi mimbuyelelo leyi ya switwari na ya swivulwa ku kombisiwa ntshikelelo wa hungu leri lavaku ku humelerisiwa erivaleni hi vanhwana eka rixaka hinkwaro.

3.3.1.4. Xidonkani

Musumi:	1	Xidonkani lexa ntima xa marhengwe n'wananga x 2
Vaamukeri:	2	A hi yo haa...
	3	Xa marhengwe n'wananga x 2
Musumi:	4	Xidonkani lexa ntima
	5	Xa marhengwe n'wananga x 2
Vaamukeri:	6	A hi yo haa...
	7	Xa marhengwe n'wanango x2

A. Tinhlamuselo ta marito

Xidonkani - i xifuwo xa le kaya lexi ngo fuweriwa ku tirhisiwa mintirho leyo tika mikarhi hinkwayo.

Ntima - i muhlovo wa voya bya mbhongolo /xidonkana lexi.

Marhengwe - i milenge yo khotsekela ematlhelo ku suka ematsolweni ku ya emikondzweni.

N'wananga - n'wana wa mina kambe risimu leri ro n'wi puta

B. Mongo wa risimu

Eka risimu leri ku tsundzuxiwa vatswari leswaku va fanerile ku hlayisa vana va kondza va fikelela ka xiyimo xa vukati ni ku va tshinya. Xavumbirhi i ku vantshwa loko va tsutsumela vukatini va hetelela va ri eku xanisekeni ni leswaku vatswari va fanele ku kombisa timfanelo ta vutswari eka vana hi ku va rhandza. Nhwanyana wa xiyimo xo soleka loyi a kondza a huma marhengwe, a nga kumi na nkarhi wo hlamba hi mfanelo laha a nga kondza a cinca muhlovo a va wantima.

C. Nxopaxopa wa risimu

Risimu leri ku tirhisiwile swikhavisaririmi xi nga “xigego” laha ku vuriwaka hi wanhwana ku gegiwa hi “xidonkani”, lowu nga ntsongahato lowu kombaka ku soleka ka yena. Ku tirhisiwile rito xidonkani leri humaka eka “donkie” hi xibunu leswi hi Xitsonga hi nge i Mbhongolo. Nhwana loyi u fananisiwa na xidonkani lexi ngo wisa hi ku etlela eka n’wini wa xona. Nakambe risimu leri ri na mbuyelelo wa switwari, switatisi na swivulwa. Rona hi roxe i ndzimana ya xivulwa lexi vuyelelaka hi musumi hi ndlela leyi:

“Xidonkani le xa ntima xa marhengwe n’wananga”

Xidonkani le xa ntima xa marhengwe n’wananga”

Nakambe ku tiyisisiwa hungu leri lavaka ku boxiwa hi vanhwanyana hi mimbuyelo lowu.

3.3.1.5. Vonani ku biha ka mina

- 1 Mhanga vona ku biha ka mina manani.
- 2 Mha n’sansekange...
- 3 Nho va na lakee...
- 4 Ni nga дума kule.
- 5 Mha nga vona na nhompfu ya mina yo lehoo...
- 6 Mha n’sasekange...
- 7 Nho va na lakee...
- 8 Ni nga дума kule.
- 9 Mha nga vona ntima wa mina wo dzwi!
- 10 Mha n’sasekange..
- 11 Nho va na lakee...
- 12 Ni nga дума kule.

- 13 Na nompfu ya mina yo yima.
- 14 Mha n'sasekangi
- 15 Nho van a lakee...
- 16 Ni nga дума kule

A. Tinhlamuselo ta marito na swivulwa

Ku biha – i ku va munhu a swarhile exikandzeni a nga languteki exikarhi ka swihlangi xikan'we na lavakulu.

Manani - i ku tiputa vusiwana hi ku swarha loko anga na kona.

Nhompfu – i xirho xa miri lexi sasekisaka xikandza xa munhu, xi tirha ntirho lowukulu ku nga (ku hefemula) ku kokela moya wo tenga endzeni u tlhela u wu humesela handle moya khubu handle.

Leha - i ku va nhompfu leyi yi lehile ku hundza swirho leswin'wana swa xikandza xa kwe.

Ni nga дума kule - hi leswaku u tiveka ngopfu ni le ka miganga ya vamakhelwana hi ku cina no yimbelela.

Ntima wa mina wo dzwii – hi leswaku yena a ri na ntima lowo hundzeleta, a vonaka hi mahlo ku xikandza lexi.

Laki - i nkateko.

Mhan'sasekangi - munhu loyi u swarhile hi ntumbuluko.

B. Mongo wa risimu

Vanhwanyana hi risimu leri va gega ntangha ya vona leswi a nga averiwa swona hi ntumbuluko. Nhwanyana loyi a nga sasekangi kambe a ri na nkateko wo tiva ku yimbelela no cina leswi a swi endla ku ri a tiveka ngopfu tiko rin'wana na rin'wana, leri nga va na nkateko wo yingisela leswi a nga tshama a swi yimbelela kumbe ku va cinela.

C. Nxopaxopo wa risimu

Risimu ri kombisa hi xigego leswaku eka vanhu hinkwavo vonani nhwanyana loyi wa nkateko hi ku tiveka, kambe xikandza xa yena xi swarhile laha hi twaka ndzimana ya vumbirhi yi ku:

Mha n'sasekangi...

Nho va na lakee...

Ni nga duma kule.

Loko a ya emahlweni u kombisa swihlawulekiso swa miri leswi kumekaka enhlokweni ku tihlawulekisa hi swona exikandzeni. Leswi hi swi kuma eka mintila leyi nge:

Mha nga vona ku biha ka mina manani

Mha nga vona nhopfu ya mina lehoo...

Mha nga vona nhompfu yimoo...

Ku vuyelela loku ku tiyisisa leswaku hakunene munhu loyi a ku gegiwa yena u swarhile a swi nga mbamberiwi.

3.3.1.6. Mhani Mamayila

Musumi:	1	Mha....ni Mamayilo! x 2
Vaamukeri:	2	Miya va rhungulo, Mi yaku Giyane....
	3	Ku dyiwa xinkwa le Joni x 2
Musumi:	4	Mha....ni Mamayilo! x 2
Vaamukeri:	5	Miya va rhungulo, Mi ya ku Giyane....
	6	Ku dyiwa nyama le Joni x 2
Musumi:	9	Ku dyiwa nyama Yandheyo...

Vaamukeri: 10 Mi ya va rhungulo, mi ya ku Giyane...
11 Ku dyiwa nyama le Joni

A. Tinhlamuselo ta marito

Mhani – i wansanti un’wana na un’wana loyi a nga nkulukumba hi malembe.

Mamayila na Yandheya - i mavito ya vanhwanyana kasi ra Mamayila ri thyiwa vanhvana lava nga sevetha, kasi ra Yadheya ri nga hava vito ra vukhomba kumbe ra kokwana wa wena hikuva u ri rilerile.

Ku va rungula – i ku xeweta vanhu lava u ngava vhakela, u ku lava nga sala va mi pfluxela.

N’wina – ku fundza munhu/vanhu.

Giyani – i vito ra ndhawu ya doroba ra Machangani/Vatsonga

Xinkwa – i swakudya leswi bakiwaka kunene hi koroni ku endlela ku nwa na swihalaki swo fana na kofi, tiya, namuneti na swin’wana na swin’wana.

eJoni – i ndhawu leyi ku tirhiwaka kona mali hi majaha lawa a ya tiyimiserile ku teka vasati va aka mindyangu.

B. Mongo wa risimu

Risimu leri ri tsundzuxa vantshwa leswaku va fanele ku tihlayisa ku kondza ku fika nkarhi lowu ringaneke ku tekiwa. Ku tikhoma ni ku tihlayisa eka vuntshwa bya vona swi tswala mihandzu leyinene eka vana na le ka tiko hinkwaro. Swi tlhela swi va na hakelo ya vutomi byo antswa. Laha hi twa hi ta wanhwana loyi a nga tikhoma kahle evutshweni bya yena ku kondza a lovorwa kahle, endzhaku ko hlomisiwa nuna a n’wi siya eJoni ku ya wisa ku korhoka ekaya. Kutani vanakulobye va n’wi navelaka va ku mi ya va rhungula n’wina mi ya ku eJoni ku dyiwaka nyama, hikuva nyama a yi kala. Ekaya ku dyiwa miroho na Guxe hi xitalo.

C. Nxopaxopo wa risimu

Na le ka risimu leri ka ha ndhundhuzeriwa ku tikhoma ka nhwana loyi sweswi xitalo xa vanhwanyana xi navelaka swiendlo leswi swo nuna a n'wi yisa eJoni ku ya wisa ku korhoka ku fana na le ka risimu ra "Xidonkani" lexi a xi nga ri na nkarhi wo wisa. Nakambe ni le ka risimu leri ka ha ri na mbuyelelo wa marito eka musumi na vaamukeri wa switwari na swivulwa ku tiyisisa hungu ra mhaka ya vanhwanayana.

3.3.1.7. Xinjovo

Musumi:	1	Xinjovo n'wana mananee...
	2	Xinjovo n'wana manane...nto whi!
Vaamukeri:	3	A he n'wana mananee...
	4	A he n'wana mananee...n'to whi
Musumi:	5	Xinjovo n'wana mananee...
	6	Mhe ndzi njoverile gedhle ri ri matinee...n'to whi!
Vaamukeri:	7	A he n'wana mananee...
	8	A he n'wana manane ...nto whi!

A. Tinhlamuselo ta marito

Xinjovo – i xinsimbani lexi nga khotsiwa, ivi ku boheleriwa risiha ri leha, ivi ku boheleriwa na rimbalelo ro leha leswaku ku ti riyiwa tinhlampfi hi xona.

Manana – i mutswari wa xisati.

Whi! – i rihlamari leri kombaka ku miyela.

Gedhle – i vito ra nhlampfi ya muhlovo wo basa naka ntima wun'wana i

wo tshuka, yi tele marhambu swinene.

Njovela – i ku phasa tinhlampfu hi xinjovo.

N'to whi – u va u miyerile u nga vulavuli u ta phasa

Matini – hi le ndzeni ka xindziva laha tinhlampfi ti phasiwaka kona.

B. Mongo wa risimu

Risimu leri ri paluxa leswaku hambu wo famba enkoveni lundza ri ta ti komba. Leswi swi vulaka leswaku hambu wo endla vubihi u tumberile swi ta humela erivaleni.

Hi leswaku vantshwa va nga endli swilo va ehleketa leswaku a va voniwi hikuva mihandzu yi ta humela erivaleni siku rin'wana. Risimu leri ri vulavula hi nhwanyana loyi a nga hunguka. Hi leswaku nhwana loyi u tsandzekile ku hlayisa vuntshwa bya yena hi ku teka tindlela to tsemekanya evuton'wini. Vanhwanyana lava va suma risimu leri paluxaka swidyoho/vubihi lebyi endliweke hi votala va nga se swi tiva kumbe ku swi vona.

C. Nxopaxopo wa risimu

Eka risimu leri hi twa vanhwanyana va ku:

“Xinjovo n'wana mananee..

Xinjovo n'wana mananee...nto whi!”

Leswi swi kombisa leswaku vanhwanyana hambu va vona swilo swi bihile a va nga vuli kumbe ku hlamusela nchumu mayelana na mhaka leyi nga humelela. Va tlhela va ya emahlweni va ku:

“Mhe ndzi njoverile gedhle ri ri matinee...

Mhe ndzi njoverile gedhle ri ri matinee ...n'to whi!”

Laha vanhwanyana va tirhise xikhavisa-ririmi xa xithathelo hikuva hi ntiyiso a va nga vulavuli hi nhlampfi endzeni ka mati, kambe a va vulavula hi n'wana loyi se a simekiwile ekhwirini ra nhwana loyi. Xinjovo a ku vuriwa xirho xa xinuna lexi nga chela vuyimani lebyi. Nakambe ku tirhisiwile vuyimeri xinjovo ku yimela xirho lexi. Mbuyelelo wa switwari na swivulwa wu kona hambu swi ri switatisi, lowu hi wu vonile eka swivulwa leswi nga laha henhla.

3.3.1.8. Mavoni

Musumi:	1	A hi yo a hele mavonee...
	2	Xihambani x 2
Vaamukeri:	3	A hi yo a hele mavonee...
	4	Xihambani x 2
Musumi:	5	Sivara, Sivara, Sivara
	6	Va vula nuna ...x 2
Vaamukeri:	7	A hi yo a hele mavonee
	8	Xihambani ... x 2

A. Tinhlamuselo ta marito ya risimu

Mavoni – i rivoni leri tirhisiwaka ku vona ndlela loko ku ri vusiku naswona ku ri na Xinyamani.

Xihambani – i ku hlambanya leswaku hakunene ku tirhiwa mhaka yo biha yo ka

yi nga ri kahle.

Sivara – i nuna wa sesi loyi ku endliwaka mhaka ya rirhandzu na yena.

Nuna – i wanuna loyi a nga ha ku teka kumbe loyi a lavaku ku teka.

Tati – makwavo lonkulu wa xisati, a nga ha va mativula kumbe wa le xikarhi.

B. Mongo wa risimu

Risimu leri ri vulavula hi wanhwana loyi a rhandzanaka na nuna wa sesi wa yena, hileswaku ku tsundzuxiwa vantshwa leswaku vanhwana va fanele va nga rhandzani ni vanuna va vasesi wa vona, va va vula va nuna. Naswona hi nga toloveri va sivara ku tlula mpimo hikuva swi nga fika laha va nga ta va gangisa, i vi hi va rhandza hi nga swi ehleketangi hikokwalaho ka ku pfumala vutivi.

C. Nxopaxopo wa risimu

Hakanyingi tinsimu ta vanhwanyana ti komile kambe ti na mbuyelo wa switwari, switatisi, swivulwa hambu tindzimana hi toxo.

“Sivara, Sivara, Sivara

Va vula nuna”

Xikombiso lexi nga laha henhla xi basisa mbuyelo wa switwari, switatisi na xivulwa hi xoxe kasi ndzimana yona i risimu hinkwaro hi ku hetiseka.

3.3.1.9. N’wa-Magudlhani

Musumi: 1 N’wa-Magudlhani x 2

Vaamukeri: 2 Ho ho i ya ha ho haa...

	3	N'wa-Magudlhani
	4	Ho ho i ya ha ho haa... x 2
Musumi:	5	Xi ni kumile x 2
Vaamukeri:	6	Ho ho i ya ha ho haa...
	7	Xi ni kumile
	8	Ho ho i ya ha ho haa... x 2

A. Tinhlamuselo ta marito

Xi ni kumile - leswaku ndzi weriwile hi khombo.

Nwa-Magudlhani - i badi / khombo

B. Mongo wa risimu

Risimu ra N'wa-Magudlhani ri vulavula hi badi leri nga humelela nhwana wo karhi exikarhi ka ntlawa, loyi a nga hunguka naswona a tumbeta leswaku a nga voniwi/swi nga tiveki. Ku lemukisiwa vanhwanyana hi xitalo leswaku hambu va nga endla vugangu exihundleni mhaka yi ta humela erivaleni hi vuyimani lebyi va nga ta sala na byona endzhaku ka swihundla leswi a wu swi endla.

C. Nxopaxopo wa risimu

Eka risimu leri musumi u tirhisa vumunhuhati ku yimela badi. Vahlaveleri na vona va ya emahlweni va kombisa vumunhuhati lebyi ku vula badi. Musumi u ya emahlweni a tirhisa vuyimeri "xi" lexi nga xitwananisi xa nhlokomhaka, ku kombisa leswaku badi leri a hi munhu xo va xiluva njhe. Kasi na vahlaveleri na vona va encenyeta musumi eka hinkwaswo leswi a swi sumaka. Leswi swi tiyisisa hi ntila wo sungula na wa vunkombo laha musumi a nge:

Nwa-Magudlhani x 2

Xi ni kumile x 2

3.3.1.10. Mhani wa Sara

- Musumi: 1 Mhani wa saroo... x 2
- Vaamukeri: 2 Mhani wa saroo...
- 3 Va ni kholelelo...
- 4 Ho ya ya ya yaa...x 2
- Musumi: 5 Vo tshuka va n'wi boha mpandzani
- vaamukeri: 6 Vo tshuka va n'wi boha mpandzani
- 7 A nga khombangee...
- 8 Ho ya ya ya yaa...
- Musumi: 9 Vo tshuka va n'wi boha xipfhune
- 10 Vo tshuka va n'wi boha xipfhune
- 11 A nga kombangee...
- 12 Ho ya ya ya yaa...

A. Tinhlamuselo ta marito

Sara – i vito ra munhu wa xisati ra Xinghezi.

Mhani – i mutswari wa xisati.

Kholela – i ku kirha, va ahlukana na wena, va nga lavi ku endla nchumu na wena.

Mpandzani –i lapi ro tshwuka leri bohiwaka tikhomba loko ti vuya enambyeni kumbe swigwamatshuku loko swi huma eka madlala.

Xipfhune – i vuhlalu lebyi rhungeriweke khomba leswaku yi ambala siku yi humaka evukhombeni.

B. Mongo wa risimu

Risimu leri ri vulavula hi leswaku vamhani va fanele ku hlayisa xihundla xa ngoma. A va fanelangi ku boxa tingoma eka tithugamama hikuva tithugamama ti nga boxa tingoma eka maxuvurhukulobye kumbe yi nga huma moya. Vanhwanyana na vona va fanerile ku ka va nga pfumeleri ku xiseteriwa va tlula milawu, va tlula swiyenge swin'wana swa vutshwa bya vona.

C. Nxopaxopo wa risimu

Risimu leri ri komba ku soleka ka maendlelo ya mhani loyi a nga riki kusuhi na vona. U endla leswaku nhwana loyi a tlula swiyenge swa vutshwa bya yena. Leswi swi kombisiwa hi mitila ya 5 na 12 laha risimu ri nge:

- D. Vo tshuka va n'wi boha mpandzani?
- E. Vo tshuka va n'wi boha mpandzani
- F. A nga khombangee...
- G. Ho yaya yaa...!
- H. Vo tshuka va n'wi boha mpandzani?
- I. Vo tshuka va n'wi boha mpandzani
- J. A nga khombangee...
- K. Ho ya ya yaa...!

Eka mitila ya 8 na 12 yi komba ku hlamala ka vahlaveleri hi ndlela yo chava.

3.3.2. TINSIMU TO KHOVOLELA

3.3.2.1. Matendeni

Musumi:	1	Mi nga n'wi voni ku xonga nhwanyana loyi,
	2	Loko ripela u ya matendeni.
Vaamukeri:	3	A ma hi yo n'wana manane
	4	Loko ri pela u ya matendeni
Musumu:	5	Mi nga n'wi voni koma na ku soleka,
	6	Loko ripela u ya matendeni.
Vaamukeri:	7	Aa ...hi yo n'wana manane...!
	8	Loko ri pela u ya matendeni.
Musumi:	9	Aa...hi yo n'wana manene...!
	10	Se wa bengula a ya matendeni.
Vaamukeri:	11	Aa...hi yo n'wana manene
	12	Loko rixile u ya matendeni.
Musumi:	13	Se wa bengula n'wana manane,
	14	Se wa bengula a ya matendeni.
Vaamukeri:	15	Aa...hi yo n'wana manene...!
	16	Se wa bengula a ya matendeni.

A. Tinhlamuselo ta marito ni swivulwa

Matendeni – i miako ya xinkarhana leyi tirhisiwaka hi vতিরhi va tikontiraka.

Xonga – i n'wana wo saseka swinene a tlhela a yimeka.

N'wana manana – i makwerhu loyi hi nga mama hi siyelana.

Koma/soleka – i ntsongo hi xiyimo, kasi malembe ya tele. Kumbe i munhu nkulu.

Ku bengula – i ku famba nkarhi un'wana na un'wana u endla timhaka ta vugangu (vugwavava)

Ripela – i madyambu.

Rixile – i nhlekani.

B. Mongo wa risimu

Risimu leri ri vulavula hi nhwana wo saseka swinene wo koma a tlhela a solekana, loyi a tihangalasa hi ku famba a endla vunghwavavani na vavanuna va matende. Ekusunguleni a famba loko dyambu riperile leswaku a nga voniwi, kasi hi ku famba ka nkarhi se a famba dyambu ri lo hosi, a nga chavi nchumu.

C. Nxopaxopo wa risimu

Risimu leri ri khovolela vanhwanyana lava hi ku saseka ka vona va tlangaka hi swiyimo swa vona eka vuntshwa lebyi a va fanele ku tihlayisa. Leswi hi swi kuma eka mitila ya 1 na 5 leyi nge:

1. Mi nga n'wi voni ku xonga nhwanyana loyi,
5. Mi nga n'wi voni ku koma na ku soleka,

Risimu ri ya emahlweni ri khovolela nhwanyana loyi leswaku se a nga ha vileli hi nkarhi loko a lava ku famba. Leswi hi swi vona eka mitila ya 11, 12, 15 na 16 leyi nge:

11. Aa...hi yo ho ha haa...!
12. Loko rixile u ya matendeni.
15. Aa ...hi y oho ho haa..!
16. Se wa bengula a ya matendeni.

Rito haa...! ri komba leswaku hakunene vahlaleri lava a va hlamala hi ku chava hanyelo leri ra nhwanyana wa Mutsonga loyi a hanya vutomi bya vusopfa.

3.3.2.2. Nwa-Dovani

Musumi:	1	Aaa...he ha hee...
	2	He ha hee ...
	3	Ma n'wi vona N'wa-Dovani x 2
Vaamukeri:	4	Aaa ...he ha hee...
	5	He ha hee...
	6	Ma n'wi vona N'wa-Dovani x 2
Musumi:	7	N'wa-Dovanee...
	8	N'wa-Dovani u fikile, N'wa-Dovani
Vaamukeri:	9	Aa...huwelele, huwelele.
	10	U fikile N'wa-Dovani

A. Tinhlamuselo ta marito

N'wa-Dovani - i vito ro khovolelo munhu wo karhi.

Huwelele - ku komba xichava munhu loyi a nga thyiwa vito leri leswaku xi n'wi vona.

B. Mongo wa risimu

Risimu leri ri vulavula hi wanhwana loyi a swerile a tlhela a va na vusopfa. A nga hlantswi dovani a nga swi koti ku ringanisa dovani loko a ganda, a ri tshika ri ri mincikinciki. Loko va hlanganile va karhi va cina, yena o endla vulezulezu.

Hi kombisiwa na leswaku vanhwanyana hi xitalo va fanerile ku basa no tirhandza eka vutomi bya vona. Loko munhu a nga ri na nyiko yo karhi u

fanerile ku tshunela kumbe ku endla xinakulobye na tintangha ta yena leswaku a ta dyondza swo tala.

C. Nxopaxopo wa risimu

Nhlokomhaka ya risimu hi yona yi hi paluxelaka nkhoverelo wa risimu eka nhwanyana loyi. Hi tlhela hi vona nhlekulo lowu kombisiweke hi vaamukeri va risimu eka mi ntila ya 4 – 6 loko va ku:

4. Aa...he ha hee...
5. He ha hee...
6. Ma n'wi vona N'wa-Dovani.

Vaamukeri va tlhela va ya emahlweni ku hlekula nhwananyana loyi hi mitila ya 9-10 hi marito lawa ya landzelaka.

9. Aa ...huwelele, huwelele
10. U fikile N'wa-Dovane

Leyi a yi ri ndlela yo byela xichava/ntshungu leswaku se N'wa-Dovani u fikile n'wi voneni n'wina hinkwerhu mi nga n'wi tiviki.

3.3.2.3. Mandhoza

- 1 A hi yeni masin'wini Mandhoza.
- 2 Ee...ndzi twa nhloko xa pandza ee!
- 3 A hi yeni tihunyini Mandhoza.
- 4 Ee ... ndzi twa nhloko xa pandza ee!
- 5 A hi yeni emirohweni Mandhoza.
- 6 Ee...ndzi twa nhloko xa pandza ee!
- 7 Sweka vuswa Mandhoza.
- 8 Ee...ndzi twa nhloko xa pandza ee!
- 9 Vuswa hi lebyi Mandhoza.

- 10 Tshundelele na byi lava manawee..
tshundelelo.
- 11 Dini na Guxe
- 12 Tshundelele na byi lava manawee..
tshundelelo.

A. Tinhlamuselo ta marito

Mandhoza – i vito ro khovolelela munhu wa vulolo.

Masin'wini – i ndhawu leyi ku rimiwaka kona mavele, miroho, timanga, tindluwa, marhanga, makwembe na swin'wana na swin'wana.

Tihunyi – i marhavi kumbe madzandza yo oma lawa ya pandzeriwa leswaku ya tshiveriwa ku endla ndzilo.

Miroho – i xixevo lexi byariwaka emasin'wini leswaku hi ta kha hi sweka hi xeve vuswa.

Tshundelele – i ku ta hi ku hatlisa u famba hi xisuti.

Dini - i mapa lawa ya lovekiweke kutani ya xwa siku leswaku ya ta dzhunga ku ya hi van'wani va ri bilila.

Guxe - i muxaka wun'wana wa miroho wo rheta lowu wona wu byariwaka emasin'wini kasi muxaka wun'wana wa miroho leyi wo timilelela kun'wana na kun'wana hi ntumbuluko.

Nhloko – i xirho xa miri wa munhu lexi nga rhwala byongo, tindleve, mahlo, nomo na swin'wana.

B. Mongo wa risimu

Risimu leri ri vulavula hi nhwanyana wa vulolo loyi a nga rhandzeki ku tirha nchumu ekaya loko dyambu ri kondza ri xa. Nhwanyana loyi loko ku tumbuluka mitirho ekaya yena u tumbela hi mavabyi ya nhloko, kambe loko ku fika nkarhi wo dya hi yena a rhangelaka.

C. Nxopanxopo wa risimu

Nhlokomhaka ya risimu ra Mandhoza yi paluxa nkhoverelelelo wa munhu wa vulolo hikuva loko va n'wi byela ku ya emasin'wini, etihunyini, ku ya kha miroho, yena u tumbela hi ku pandziwa hi nhloko. Kasi loko a nyikiwa swakudya ku nga vuswa na Guxe u ta hi ku hatlisa eka mintila ya 9 na 10 leyi nge:

9. Vuswa hi lebyi mandhoza

10. Tshundelele na byi lava manawee..
tshundhelele

Marito lawa hi wona ya kombisaka leswaku hakunene o va na vulolo hikuva eswakudyeni hi yena wo rhanga.

3.3.2.4. Tinguvu ta Mijaji

Musumi:	1	Tinguvu ta Mijaji na Khubani x 2
Vaamukeri:	2	Ta ringana...x 2
Musumi:	3	Tinguvu ta micicikiciki x 2
	4	A ti ringani x 2
	5	Tinguvu ta vudedevudevu
	6	A ti ringani
	7	Tinguvu ta vulelebulebu
	8	A ti ringani

A. Tinhlamuselo ta tinsimu

Tinguvu – i xibelani lexi ambariwaka hi vavasati va Vatsonga/Machangana exisutini leswaku va tihlawulekisa hi tona leswaku i rimbewu muni no fihla swirho swa vona.

Ringana – i ku pimanisa swilo swimbirhi kumbe ku tlula.

Micicikiciki – i tinguvu leti nga ringanangiki ti humaka loko munhu wa kona a famba.

Vudedevudevuvu – i tinguvu leti nga ambariwa ti ri karhi ti nga ringanangi, loko munhu wa kona a famba ti ku devudevuvu / ti hlometela ehansi ka minceka.

Vulembulembu - i tinguvu leti ngo ya hala na hala loko munhu loyi a nga tiambala a famba.

Micikiciki, vudevudevuvu na vulembulembu – i vamavizweni lava vulaka swo yelana, swo ya hi ku ya tirhisiwe ku yini eswivulweni.

B. Mongo wa risimu

Laha risimu leri ri vulavula hi wanhwana wo ka a nga tirhandzi, a nga ambala onge a nga tlharihang. U ambala tinguvu leti fambaka ti ri karhi ti huma endzeni ka miceka no pfa tihlometela hi tlhelo rin'wana hambu ku ri ku devula.

C. Nxopaxopo wa risimu

Eka mitila ya 3, 5 na 7 hi kuma nkhoverelo lowu nga kona eka risimu leri, lowu paluxiwaka hi mitirho leyi nge:

3. Tinguvu ta mincikiciki.
5. Tinguvu ta vudedevudevuvu.
7. Tinguvu ta vulembulembu

Hi mitila leyi nga laha henhla u vona ku ka tinguvu leti ti nga ringanisiwanga loko ti gandhiwa. Leswi swiendla leswaku ku humelele mincikiciki, vudevudevuvu na vulembu loko ti ambariwile hambu ti tumbetiwile hi miceka. Hi tlhela hi vona mbuyelelo wa marito, switwari, switatisi xikan'we na swivulwa hi swoxe.

3.3.2.5. Ha losa

Musumi:	1	Ha loso ...ho ho ho, ha losa. x 2
Vaamukeri	2	Hi losa vakon'wane, ho ha ho hoo... ho ho
	3	Hi losa vakon'wane x 2
Musumi	4	Ha losa ...hoho ho, ha milosa.
vaamukeri	5	Hi losa vakon'wane, ho ha hoo...
	6	Ho ho hi losa vakon'wane...

A. Tinhlamuselo ta marito

Losa - i ku ndzawuta vanhu emutini, endleleni loko mi hlangana, hambi emasin'wini loko va ri eku hlakuleni kumbe entirhweni wun'wana na wun'wana.

Vakon'wana – i vanhu lava rhumiwaka ku ta lovolela munhu wo karhi nsati/ku ta ta cina ekhubyeni wa byalwa bya mati byo hlomisa nsati loyi va nga heta ku lovola.

B. Mongo wa risimu

Risimu leri ri vulavula hi ku hlanganisiwa ka vakon'wana hi vanhwanyana lava taka ekhubyeni wo hlomisa nsati loyi va nga heta ku lovola. Hi endlelo leri a ku ri ku va mphutisa leswaku va kota ku va chela hi vulongo va nga ehleketangi hikuva vayeni a va xewetiwi ehandle. Leswi hi swi vona hi mitila ya 2, 3, 5 na 6 leyi nge:

2. Hi losa vakon'wane, ho ha ho hoo... ho ho

3. Hi losa vakon'wane x 2

5. Hi losa vakon'wane, ho ha hoo...

6. Ho ho hi losa vakon'wane...

Kasi ntila wa 6 wona wu swi veka kahle loko wu ku:

Ho ho hi losa vakon'wane...

3.3.3. TINSIMU TO THAGA

3.3.3.1. Xikhombani

- 1 He xikhombani kukuloo...kukula n'wananga hi ya kayoo x 2
 - 2 Hoo...a hee ...ku kula n'wananga hi ya kayoo...x 2
 - 3 Kukula n'wananga hi ya kayoo...
- 3 Hoo...a hee ... huwelele he xikhombani kukuloo...

A. Tinhlamuselo ta marito

Xikhombani – i nhwanyana lontsongo a nga se khombaka / loyi a nga si vonaka masiku ya yena.

Kukula – i ku basisa laha munhu a tshamaka kona kumbe yindlu kasi laha i ku vatlula hinkwavo lava a nga ku thageni na vona. Hi ndlela yin'wana i ku n'wi dhudhuzela leswaku ya na emahlweni u va tlula.

Kaya – hi laha munhu wo karhi a tshamaka kona.

B. Mongo wa risimu

Mongo wa risimu leri i ku tsundzuxa leswaku vahwanyana va tshama va hlayisekile hikokwalaho ka swi ntlangwantlangwana leswi a va endla vutiolori hi swona, na leswaku a va hlayisa vuntshwa bya vona no kula va ri na xichavo.

C. Nxopaxopo wa risimu

Eka risimu leri ku na ku vuyelelavuyelela ka swivulwa, marito hambu ku ri ka switwari. Leswi hi swi vona eka mitila 1, 2, na 3 leyi nge:

1. He xikhombani kukuloo...kukula n'wananga hi ya kayoo x 2
2. Hoo...a hee ...ku kula n'wananga hi ya kayoo...x 2
3. Kukula n'wananga hi ya kayoo...

Kasi switwari swona hi swi vona hi mitila yo fana na leyi:

Kukula n'wananga hi ya kayoo...

Kukula n'wananga hi ya kayoo...

3.3.3.2. Ndhakeni

Musumi	1	Ndzi heleketi ndhakene,
	2	Ndzi heleketi n'wana wa mina.
Vaamukeri	3	Ha a he ndzi heleketi ndhakene.
Musumi	4	Ndzi heleketi mathyakene,
	5	Ndzi heleketi n'wana wa mina.
Vaamukeri	6	Ha ... ehe ndzi heleketi mathyakeni.
Musumi	7	Ndzi heleketee...
	8	Le mijipa n'wana wa mina.
Musumi	9	Hoo...ehe!
	10	Ndzi heleketi ndhakene...

A. Tinhlamuselo ta marito

Heleketa – i ku famba na munhu endhawini ya le kule kumbe leyi a nga yi tiveki u ya n’wi komba.

Ndhakeni – i vito ro khovolela leri thiywaka munhu hi xikhongelo xa swiendlo swo karhi, a nga ha va a fikile a teka nsati wa xaka ra yena kumbe ku tekiwa vavasati vo feriba ntsena.

Mathyakeni – i wansati/wanuna loyi a salaka a basisa muti endzhaku ka nkosi. Vito leri i mavizweni wa Ndhakeni.

Mijipa – hi le Joni, i ndhawu leyi ku tirhiwaka kona mali.

B. Mongo wa risimu

Risimu leri hi tsundzuxa leswaku ku rhandza ngopfu swilo swa dlayisa kumbe ku tsutsumela vukati hi ku rhandza xilungulungu swi ni khombo.

C. Nxopaxopo wa risimu

Eka risimu leri hinkwaro ka rona ku tirhisiwile marito yo khovolela. Marito ya kona na wona hi lawa yo khovolela, xikombiso “Ndhakeni na Mathyakeni”. Ku tlhela ku tirhisiwa rito “heleketa” leswi kombaka leswaku nhwana loyi a chava ku ya eJoni hi yexe kumbe a ri yexe ku kondza a tlhakela muferiwa wa vanhu.

3.3.3.3. Xi le nkuweni

Musumi	1	Xi le nkwuwenee...x 2
Vaamukeri	2	He he ha ho ho ho ximanimani x 2
Musumi	3	Heyi Magezi a wu yi Jone...x 2
Vaamukeri	4	A wu yi Joni tshamela-nkamabani wa van’wani ximanimani
Musumi	5	Ho za mchangani a wu yi Jone? X 2
Vaamukeri	6	A wu yi Jone, tshamela-nkambani wa van’wani ximanimani x 2

Musumi	7	Nghamu ya van'wani x 4
Vaamukeri	8	He ha he chova x 4

A. Tinhlamuselo ta marito

Nkuwa - i nsinya lowu tswalaka mihandzu ya nhova leyi dyiwaka hi varisi, vatshovi va tihunyi na va khi va guxe, ni miroho, lowu kumekaka ngopfu emilambyeni.

Ximanimani – i wansati wa nuna un'wana loyi a voniwa a xongile ku tlurisa hi Magezi.

Mchangani - i muxaka wa vanhu va rixaka ra vantima lava kumekaka e Afrika.

Joni - hi le xilungwini, laha hakanyingi vantima varikwerhu va khitikelaka kona ku ya lava mitirho kona.

Tshamelo-nkambani – i vito ro khovolela wanuna loyi a nga rhandzeki ku famba a lava ntirho, xa yena u tshamela ku dya hi masiku na minkarhi a karhi a nga tirhi a tlhela a sala a teka vavasati va vanhu.

Nghamu – i nsati wa munhu un'wana kumbe wanuna wa wansati wun'wana.

Chovha – i ku cina u ri karhi u ngunyuta no khinyaveza

B. Mongo wa risimu

Risimu leri ri vulavula hi vavanuna lava nga rhandzeku ku tirha hakanyingi va tshamela ku xayingela vavasati lavo saseka lava vavanuna va vona va nga ejoni ku ya tirha. Va va xayingela leswaku va ta endla swigangu kumbe ku n'wi wina loko swi endleka a vhela a va nsati.

C. Nxopaxopo wa risimu

Tanihi leswi mati a ya kiwa emilambyeni laha a ku ri ni mirhi ya mikuwa. Vavasati a va tshameleriwa ehansi kumbe ehenhla ka nkuwa leswaku loko va hundza va ta va vona kahle. Nhlamuselo leyi yi kombisa timhaka ta nkuwa lowu risimu leri ri nyikiweke nhlokomhaka ya wona. Musumi wa risimu u ri

Xi le nkuwenee...

Xi le nkuwenee...

Eka ntila wa 1 ku na mbuyelelo wa swivulwa na xitwananisi xa nhlokomhaka “xi” lexi kombaka ku sola mhaka leyi endliwaka hi Magezi xi tlhela xi komba ntsongahato eka nuna loyi. Ku huweleriwa na ntshungu ku wu n’wi vona lahayaaa, nkuweni a nga kona hi swiboho leswiya swinharhu eka swivulwa leswi nga laha henhla. Swiboho leswi swi komba ntshikelelo.

3.3.3.4. Muhariva

Musumi	1	Va losa miharivo... x 2
Vaamukeri	2	A he a hee...
	3	A he huwelele,
	4	Va losa mihariva x 2
Musumi	5	Va losa chuma xa ngoo... x 2
Vaamukeri	6	A he a hi yoo...
	7	A he huwelele,
	8	Va losa mihariva x 2

A. Tinhlamuselo ta marito na swivulwana

Losa – i ku xeweta hi Xitsonga u va u khisamile u ri karhi u ba gushwu/pokotela mavoko, leswi munhu un’wana na un’wana wa xisati a fanerile ku swiendla loko a xeweta.

Huwelela – i ku komba xichavo leswaku vonani leswi ndzi nga ku swiendleni.

Mihariva – i ndzisana kumbe tati wa nuna wa wena/nuna wa tati wa mina loko ndzi ri wansati.

Wa chuma xa ngoo – i nsati wa buti loyi a nga lovorwa hi xuma lexi nga lovola mina. Kumbe buti u lovotiwile hi mali leyi nga lovola tati wa yena.

B. Mongo wa risimu

Risimu leri ri vulavula hi wanhwana loyi a nga lovorwa hi mali leyi ku nga lovorwa sesi wa nuna wa yena. Leswi swi komba nkoka wa leswaku hi Xitsonga ku ni xichavo, ku xixima na nhlonipho i mhaka leyikulu swinene hikuva nsati wa buti a nga vuriwi hi vito.

C. Nxopaxopo wa risimu

Nhlokomhaka ya risimu leri hi leyi nge: “Muhariva”. Eku sunguleni ka risimu hi kuma mbuyelelo wa swivulwa, switatisi na switwari.

Va losa miharivo...

Va losa miharivo...

Mbuyelelo lowu wu komba ntshikelelo wa nhlonipho ku xixima na xichavo lexi tati wa jaha a ri na xona. Hi ku angarhela ndzi nga vula leswaku hileswi vanhwanyana va xikhale a va dyondzisiwile va ri na xichavo hi xiswona. Musumi u ya emahlweni a kombisa ku “losa mihariva” eka ntila wa 4 na 8 ku tshikelela nhlonipho lowu hi ku phikelela leswaku wu humela rivaleni.

3.3.3.5. N’wa-Marhuleni

Musumi	1	N’wa-Marhuleni x 4
Vaamukeri	2	A he N’wa-Marhuleni, a he rhulelee..
	3	N’wa-Marhule, a he tshama kahle ku hundza vatswatsi x 2
Musumi	4	Va hi rhulilee... x 2
Vaamukeri	5	A he N’wa-Marhule, a he rhulelee ...
	6	N’wa-Marhule, a he tshama kahle ku hundza vatswatsee... x 2
Musumi	7	A va hi rhulilee x 2
Vaamukeri	8	A he N’wa-Marhule, a he rhulelee...

9 N'wa-Marhule, a he tshama kahle ku hundza
vatswatsee...x 2

A. Tihlamuselo ta marito na swivulwa

N'wa – Marhuleni - i vito leri thiywaka vatswatsi lava hlawuriweke/ku

rhwexiwa matimba ya ku laya/kumbe ku dyondzisa vanhvana lava nge ngomeni milawu leyi va faneleke ku hanya hi yona.

Ku tshama kahle – i ku va vanhwanyana va landzelela milawu ya matshamele leyi a va dyondzisiwile yona hi vadzhabi va vona.

Vatswatsi – i vakulukumba lava tivaka milawu va tlhela vava ni vuswikoti byo letela tithugamama leswaku ti va tikhomba.

B. Mongo wa risimu

Risimu leri i ku paluxa nkoka wa ntirho wa vakulukumba lava nga ku layeni/ku dyondzisa tithugamama milawu leswaku va ta hundzela eka xiyenge xa vukhomba ku ya eka vubvana. Hi ndlela yin'wana vakulukumba lava va lava leswaku vanhwanyana lava va nga tluriwi hi xiyenge na xin'we va nga tivangi milawu ya xona.

C. Nxopaxopo wa risimu

Eka risimu hi kuma nhlokomhaka ya rona ku ri “N'wa-Marhuleni” leswi hi nyikaka miehleketo ya leswaku loko munhu a kala a rhuliwa xanchumu, hi lexi a nga rhwala naswona xi le ku n'wi tikeni. Laha hi vonaka musumi na vaamukeri va vuyelela-vuyelela rito leri ku kombisa leswaku vanhvana lava a va tikeriwa hi nchumu kumbe ndzhwalo lowu a va wu rhwarile.

3.3.3.6. Xinone magalachani

1. Xinone magalachani,
2. Xinone --- x 2
3. Ho ho a hi yoo ---
4. A hi yoo ---
5. Ho ho xinone. X 2

6. Ntundundu magalachani
7. Ntundundu --- x 2
8. Ho ho a hi yoo ---
9. A hi yoo ---
10. Ho ho xinone. X 2

A. Tihlamuselo ta marito

Magalachani – i rito leri kombaka vunyingi bya galachani leri nga vito ra Xivhenda leri vulaka ku hembra.

Xinone – i rito ra Xivhenda leri vulaka ku tala hi vanhu vo hembra.

Ntundundu – i rito leri paluxa ku pfuma kumbe ku chaya ka xingomani engomeni.

B. Nkongomelo wa risimu

Nkongomelo wa risimu leri hileswaku ku ni ntlawa wa vanhu lava nga ku thageni kasi exikarhi ka vona ku na vanhu vo hembra.

C. Nxopaxopo wa risimu

Hi risimu leri ku kombisiwa leswaku ku ni ntlawa wa vanhu lava nga ku thageni hi risimu ra vanhu vo hembra. Endzeni ka risimu leri ku na musumi na vaamukeri. Hi tlhela hi kombisiwa ni switirhisiwa leswi ntlawa lowu a wu swi tirhisa loko wu karhi wu

thaga. Musumi u kombisa swingomani swi ri swin'wana swichayacayani swa ntlawa leswi a wu swi tirhisa. Hi twa musumi a ku:

Ntundundu magalachani,

Ntundunduu ---

Lowu i mpfumawulo lowu vangiwaka hi ku chayiwa ka xigomani hi ntlawa wa vanhwanyana vo thaga.

3.3.4. TINSIMU TO THAWUZA

3.3.4.1. Xizambhani

Musumi	1	Xizambhani.
Vaamukeri	2	Ho ha navela hoo...
Musumi	3	Xizambhani ... x 2
Vaamukeri	4	Aa ... wa navela yoo...
Musumi	5	Xizambhani yo wa navela yoo...
	6	Ndzi lo rhunga.
Vaamukeri	7	Aa...we navela yoo,
Musumi	8	Ho ndzi lo rhunga
	9	Yo wa navela yo Xizambhani
Vaamukeri	10	Aa...wa navela yoo...

A. Tinhlamuselo ta marito

Xizambhani – i vito leri thyiweke vuhlalu lebyi nga rhungiwa hi ku katsakatseriwa ka mihlovo ku kondza byi rhendzela kumbe ku ringana nhamu byi ncikinya ku fika ehenhla ka xifuva.

Ku navela – i ku va u vona xilo xo karhi lexi u nga hava ku xi sasekile kumbe xi sasekela muambari wa xona, kutani u twa onge xi nga va xa wena.

Rhunga – i ku teka njarha u hulele nereta kutani u hoxetela rihlalu hi rihlalu / ha rin'we u ri karhi u byi khomanisa hi njarha leyi.

B. Mongo wa risimu

Risimu leri ri vulavula hi rihlalu leri vanhwanyana a va tibombisa kumbe ku tikhavisisa hi rona emintlangwini yo hambanahambana. Rihlalu leri ri vuriwa “Xizambhani” a ri tlhela ri bejeriwa majaha loko swi fika etimhakeni ta rirhandzu kumbe ku tekana.

C. Nxopaxopo wa risimu

Eka risimu leri nhlokomhaka ya rona ku nga “Xizambhani” ku ndhundhuzeriwa ku saseka ka xona, ku naveta ka xona loko xiambarile hi vanhwana. Eka ntila 1 na 3 musumi u ri:

1. Xizambhani
3. Xizambhani...

Laha ku vuyeleriwa rito ra xizambhani ku tiyisisa ku saseka ka xona. Kasi mitila ya 5 ku fika ka 8 yi kombisa leswaku nhwana loyi hakunene hi yena n'wini a nga rhunga hi yexe rihlalu leri ri nga navela hi munhu. Mitila ya kona yi ri:

5. Xizambhani yo wa navela yoo..
6. Ndzi lo rhunga.
7. Aa...wa navela yoo...
8. Ho ndzi lo rhunga.

3.3.4.2. Xiwiniso

- 1 Ku lo sala xiwiniso..
- 2 Loko mi ku bomba n'ta ya bomba kwihi mino?

- 3 Hina hi vana va Chavalala hala tlhelo ra vuhumadyambu.
- 4 Eka hina ku nga kulee..
- 5 He ha bomba ku lo sala xiwiniso.
- 6 Loko mi ku cina n'ta ya cina kwihi mino?
- 7 Hina hi vana va Chabalala hala tlhelo ra vuhumadyambu.
- 8 Eka hina ku nga kulee..
- 9 He na bomba ku lo sala xiwiniso.

A. Tinhlamuselo ta marito

Xiwiniso - i ku va munhu a tlomiwa risiva ra ndzhangelo/ku ambexiwa xidlodlo ku komba ku hlula entlangwini hi ku cina, ku bomba kumbe ku yimbelela na swin'wana na swin'wana.

Bomba – i ku ambala swiambalo leswo basa, swo rhungeka swo saseka swi tlhela swi ku fanela kumbe ku ku tshama.

Chavalala – i mfumo-xivongo wa hosi ya tiko ra muganga wo karhi lowu yi fumaka eka wona.

Vuhumadyambu – hi yin'wana ya timheho leta mune ta misava leti hi averiweke tona hi Hosi Xikwembu xa matilo.

Cina – i ku khinyaveza, ku thawuza, ku chachula, ku thaga, ku giya na swin'wana na swin'wana.

B. Mongo wa risimu

Risimu leri ri vulavula hi vanhwanyana lava nga ku phikizaneni hi ku thawuza ni ku tibombisa hi swiambalo swa ndhavuko wa Vatsonga Machangana. Laha eku heteleleni a va tlhela va havaxerisiwa tinsiva ta ndzhangelo ku ya hi xiphemu xa ntlangu lowu va wu tlangeke.

C. Nxopaxopo wa risimu

Nhlokomhaka na masungulo ya risimu leri swi kombisa ndhunduzelo wo bomba hi swiambalo swa ndhavuko, ku cina no yimbelela, leswi endlaka leswaku endzhaku ka mighingiriko hinkwayo munhu a tlhomiwa risiva loyi a nga ta va a hlurile eka vanhu lava a va phikizana na yena. Eka mitila ya 2 ku fika eka 6 hi kuma vumboni bya leswi paluxiwe laha henhla, xikombiso:

2. Loko mi ku bomba n'ta ya bomba kwihi mino?
3. Hina hi vana va Chavalala hala tlhelo ra vuhumadyambu.
4. Eka hina ku nga kulee..
5. He ha bomba ku lo sala xiwiniso.
6. Loko mi ku cina n'ta ya cina kwihi mino?

3.3.5. TINSIMU TO TIVISA/SUMA

3.3.5.1. A hi xurhangi (tivisa)

A hi xurhange n'wina va ka hinoo ---

Hi nyikeni vuswoo ---

Hi ta dya kwalaa!

A a --- he he n'wina va ka hinoo---

Hi nyikeni vuswoo ---

Hi ta dya kwalaa ---

A hi xurhange n'wina va ka hinoo ---

Hi nyikeni matee ---

Hi ta nwa kwalaa!

A a --- he he n'wina va ka hinoo ---

Hi nyikeni matee ---

Hi ta nwa kwalaa ---

A hi xurhange n'wina va ka hinoo ---
Hina hi lava byalwoo ---
Hi ta nwa kwala!
A a --- he he n'wina va ka hinoo ---
Hi nyikeni byalwoo ---
Hi ta nwa kwalaa ---

A hi xurhange n'wina va ka hinoo ---
Hina hi lava mivhanyoo ---
Hi ta nwa kwalaa!
A a --- he he n'wina va ka hinoo ---
Hi nyikeni mivhanyoo ---
Hi ta nwa kwalaa ---

A hi xurhange n'wina va ka hinoo ---
Hambi mo hi nyika madlekee ---
Hi ta nwa kwalaa!
A a --- he he n'wina va ka hinoo ---
Hi nyikeni madlekee ---
Hi ta nwa kwalaa ---

A hi xurhange n'wina va ka hinoo ---
Hi nyikeni ncayonee ---
Hi ta nwa kwalaa!
A a --- he he n'wina va ka hinoo ---
Hina hi lava ncayonee ---
Hi ta nwa kwalaa ---

A hi xurhange n'wina va ka hinoo ---
Hina hi lava mbvaruloo ----
Hi ta nwa kwalaa!
A a --- he he n'wina va ka hinoo ---
Hi nyikeni mbvaruloo ---
Hi ta phuza kwalaa ---

A. Tinhlamuselo ta marito na swivulwa

Xurha – i ku va munhu a dyile swakudya a ringanela kumbe ku fika eka mpimo lowu khwiri ri n'wi pimelaka ku fika kona.

Ku nyika – i ku hanana vamakwerhu hi swakudya kumbe hi swiambalo hambiyi ri mali.

Vuswa – i ku hlangana ka mati na mugayo endzeni ka poto ivi swi swekiwa endzilweni.

Kwala – i ndhawu leyi muvulavuri a nga eka yona na muyingiseri.

Mati – i swihalaki leswi nga na ntirho lowukulu swinene evuton'wini bya vanhu lava nwaka, va hlambaka, va hlatshwaka, hi tlhelo swiharhi swa nwa swin'wana swi hanya endzeni ka wona na ku hlamba kasi swimilani ha swi cheleta swi nwa.

Byalwa – i swipyopyi kumbe swihalaki leswi loko hi swi nwa swi hi pyopyaka.

Mivhanya – i ku hlanganisiwa ka comela (mpuchwani) na mati ivi hi loveka embiteni swi tshikiwa swi xwa kona leswaku swi ta vila.

Madleke – i ku tlhuvisiwa ka nhlango wa mati na migayo, ivi mi wu phula mi wu hakasela ku kondza wu hola leswaku wu nga humi mabundzu, endzhaku wu cheriwa chukela leri nga ta ma virisa.

Ncayoni – i ku virisiwa ka mati, ivi mi phula mi chela chukela ra buraweni (ro tshwuka) mi hakasela mati ya kala ya hola, kutani mi chela xiviriso ku endlela ku ri swi vila.

Mbvarula – i byalwa lebyi nga vila byi heta comela, lebyi bavaka ku tlurisa mpimo.

Phuza – Leri i rito ra Xizulu leri vulaka ku nwa.

B. Mongo wa risimu

Risimu ri komba nkoka wa vukona bya swakudya leswi hi ntolovelovakon'wana a va swi kumaka loko va ri eku hlomiseni ka nhwana (hlomisa) hikuva Vatsonga va khale a va ku: “xa mkon'wana a xi omi” leswi vulaka leswaku mukon'wana u fanerile ku tshama a ri na swakudya na swo nwa hi mikarhi hinkwayo.

C. Nxopaxopo wa risimu

Eka risimu leri nhlokomhaka i xivutiso lexi vakon'wana va tivisaka vandyangu leswaku swakudya leswi a va va nyikile swi herile naswona a va fikelelangi. Eka ntila 2 vakon'wana va kombela vuswa lebyi nga ta va nyika matimba yo cinela nsati loyi va taka ku ta n'wi hlomisa. Va tlhela va ya emahlweni va kombela mati yo rhelerisa swakudya (vuswa). Ku suka eka ndzima ya vumbirhi ku ya fika eka ndzima yo hetelela (7), laha hi laha vakon'wana va longoloxeke swipyopyi hi ku hambanahambana ka swona. Va kombisa leswaku hinkwaswo leswi va nwa vakon'wana va vona va nga chavi ku va nyika swona. Swipyopyi leswi va swi longoloxa va ku:

Hi nyikeni byalwo ---

Hi ta nwa kwalaa ---

Hi nyikeni mivhanyoo ---

Hi ta nwa kwalaa ----

Hi nyikeni madlekee ---

Hi ta nwa kwalaa ---

Hi nyikeni ncayonee ---

Hi ta nwa kwalaa ---

Hi nyikeni mbvaruloo ---

Hi ta nwa kwalaa ---

Hi tlhela hi kuma na ku vuyelela ka marito, switwari na swivulwa endzeni ka risimu. Leswi kombaka ntshikelelo wa leswaku vakon'wana a va nga enerisiwi hi swakudya na swipyopyi leswi a va va nyika swona, hambani loko va va tiserile a va komba ku sola.

3.3.5.2. Byalwo ---, byalwa byi na mazinyongwa (Tivisa)

1. Byalwoo --- x 2
2. Byalwa byi na mazinyongwoo --- x 2
3. He mazinyongwa, x 2
4. A --- he ha he mazinyongwoo --- x 2

5. Vuswoo --- x 2
6. Vuswa byi na mazinyongwoo ---x 2
7. He mazinyongwa. x 2
8. A --- he ha he mazinyongwoo --- x 2

9. Matee --- x 2
10. Mati ya na mazinyongwoo --- x 2
11. He mazinyongwa, x 2
12. A --- he ha he mazinyongwoo --- x 2

A. Tinhlamuselo ta marito

Mazinyongwa – i nxangwana kumbe vito leri vitaniwaka wanhwana loyi a komberiwaka hi vatswari va hlomisa ku ta tirhela ni ku hundzisa mahungu ku ya eka vakon'wana loko va vhakacha ni ku heleketa hlomisa loko ri ya eku korhokeni.

B. Mongo wa risimu

Risimu leri ri kongomisiwa eka nxangwana na vakon'wana lava loko va lava xo karhi va vitanaka nxangwana ku ta va nyika swona. Timhaka hinkwato ta vakon'wana ti tiviwa hi nxangwana xikombiso; ku hlamba, ku dya hambu swiambalo swo cinca hi swona.

C. Nxopaxopo wa risimu

Eka mitila 1, 5, na 9 hilaha hi kombisiwaka hi ku hetiseka leswaku vakon'wana i vanhu vo lerisa hi tinsimu loko va lava xo karhi eka vakon'wana va vona. Vona va lerisa hi mikhuva lowu:

1. Byalwo ---

5. Matee ---

9. Vuswoo ---

Laha hi vona vakon'wana va huwelela mazinyongwa hi switayili ku ri va ta kombela vuswa leswaku va ta kuma matimba loko va karhi va cina, byalwa i bya ku va ta susa tingana, va nga nyumi hambu ku humela ehandle va ya cina kona. Mati i yo rhelerisa swakudya leswaku swi nga va yimi eswikanganini. Hi tlhelo hi twa vaamukeri va musumi wa risimu va boxa vito ra mazinyongwa leswaku a ta va hatlisela hi swilaveko swa vona. Vaamukeri va ri:

He mazinyongwa x 2

A --- he ha he mazinyongwoo ---x 2

Hi tlhela hi kuma mbuyelelo wa marito, switwari na swivulwa eka risimu leswi nge:

Byalwoo ---

Byalwa byi na mazinyongwoo ---

Vuswoo ---

Vuswa byi na mazinyongwoo ---

Ku vuyelela loko ku komba swinenenene leswaku hakunene eka swilo hinkwaswo a ku ngari na u'wana loyi a swi tiva handle ka mazinyongwa. Leswi vulaka leswaku loko swo endleka a nga vi kona rin'wana siku, vakon'wana a va ta tikeriwa.

3.3.5.3. I manana

1. I manana x 2
2. Kweru kweru kweru kweru x 2
3. A vuyaka x 2
4. Kweru kweru kweru kweru x 2

5. Na swifaki x 2
6. Kweru kweru kweru kweru x 2
7. Na matimba x 2
8. Kweru kweru kweru kweru x 2

9. Na marhakarhaka x 2
10. Kweru kweru kweru kweru x 2

Na marhanga x 2

11. Kweru kweru kweru kweru x 2

12. Na tinyawa x 2
13. Kweru kweru kweru kweru x 2
14. Na tindluwa x 2
15. Kweru kweru kweru kweru x 2
16. Na timanga x 2
17. Kweru kweru kweru kweru x 2

A. Tinhlamuselo ta marito

Manana – i mutswari wa xisati

Kweru kweru kweru kweru - i ku halela kumbe ku susa makoko embiteni leyi hi swekaka swakudya hi yona.

Ku vuya – i manana a taka a huma emasin`wini.

Swafaki – i swirin`wa leswi byariwaka emasin`wini hi ndhoho ya vele, ivi ku huma ximilani lexi nga ta rhumbuka xi huma mitshetsho kutani xi tlhoma swifaki lexi loko xi hlula vadyi xi tiyelaka xi va vele.

Matimba – i vunyingi bya xirin`wa lexi byariwaka hi mbewu ya timba yi endla ximilani, ivi xi rhumbuka nchocho, kutani wu vupfa hi kona hi nga ta tshova nhlanga ra kona ri dyiwa.

Marhakarhaka - i vunyingi bya xirin`wa lexi byariwaka xi mila xi nava ehansi xi tlhela xi humesa swiluva, kutani xi veka vana lava vuriwaka marhakarhaka.

Marhangu – i vunyingi bya rito rhanga lexi nga xirin`wa lexi byariwaka emasin`wini, xi nava, xi huma swiluva leswi vumbaka rhanga, kutani hi kha loko swi ringanerile hi ya sweka hi dya.

Timanga – i vunyingi bya rito manga leyi byariwaka, ivi yi seriwa loko yi mirile, ti tlhela ti tsuvuriwa, ti kheleriwa ti ya swekiwa na makamba, loko, ti vupfile hi tlhorhela hi dya kumbe hi tianeka ti oma ivi hi tlhorhela hi kandza leswaku hi ta kandzela swixevo, tihove, xinghwimbi, xiendlahivomu na swin`wana .

Tindluwa – rito leri i vunyingi bya ndluwa leyi hi yi byalaka emasin`wini, yi seriwa loko rimirile, yi tsuvuriwa, yi kheleriwa, yi swekiwa hi dya, leti salaka hi aneka ti oma leswaku hi ta sweka tihove hi tona.

Tinyawa – i rito leri i vunyingi bya nyawa leyi hi yi byalaka, yi mila yi nava emasin`wini, hi kha miroho hi ya sweka hi dya, hi aneka. Loko yi huma swiluva yi tswala tinyawa, a ya ha khiwi miroho. Loko ti vupfa tinyawa hi kha vana va kona hi ya sweka hi dya, loko ti hi tsandza hi ku tala hi aneka ti nga swekiwangi leswaku ti ta endla mbewu no tlhela hi sweka tihove na ntshevo.

B. Mongo wa risimu

Risimu leri ri vulavula hi n`wana loyi a nga sala na makwavo wa yena wa wanhwana tanihi leswi ntirho wa yena un`wana a ku ri ku sala na n`wana loko mutswari a ri karhi a tirha mitirho ya ndyangu. N`wana loyi a ri ku mbuweteriweni leswaku a nga rili, a xengeteriwa hi ku hlayeriwa mixakaxaka ya swakudya leswi nga kombisiwa eka risimu.

C. Nxopaxopo wa risimu

Nhlokomhaka ya risimu yi kombisa vuxaka lebyi nga kona bya swimunhuhatwa leswi tirhisiweke. Vuxaka lebyi byi humelerisiwa hi mutswari a ri yena a handzelaka vana swakudya, nhwana yena i mupfuneti wa manana leswaku a oloveriwa hi ntirho, kasi n'wana u phameriwa kunene no huhwiwa na yena hi lavambirhi. Nhwanyana u xaxameta mixakaxaka ya swakudya hi ku hambanahambana ka swona leswi hi ntolovelo a ku dyiwa swona khale hi mikarhi ya xirimu.

I manana

A vuyaka

Na swifaki

Na matimba

Na marhakarhaka

Na marhanga

Na tinyawa

Na tindluwa

Na timanga

Vanhu va khale a va ri na rihanyu lerinene hikokwalaho ka swona, a swi aka miri ya vona. A va endla vutiolori hi ku tirha mitirho yo tala va nga ri ku swi tiveni ku ri va titshungula hi voxe.

3.3.5.4. Hawelele

- 1 I yo! A hi yoo...
- 2 Ho a ho ho hawelele va tshikeni va khola n'wina x 2.
- 3 A ho hawelele va tshikeni va khola-khola
- 4 A yo hawelele ka Mikhomi va khola n'wina x 2

- 5 A ho hawebele va tshikeni va khola-khola
- 6 A yo hawebele ka N'wamitwa va khola-khola.
- 7 A ho hawebele va tshikeni va khola-khola.
- 8 A yo hawebele ka Xigalo va khola-khola.
- 9 A ho hawebele va tshikeni va khola-khola.
- 10 A yo hawebele na le Giyani va kola n'wina.
- 11 A ho va tshikeni va khola-khola.
- 12 A yo hawebele ka Malamulele va kola n'wina.
- 13 A ho va tshikeni va khola-khola.
- 14 A yo hawebele hala Zanini va kola n'wina.
- 15 A ho hawebele va tshikeni va khola-khola.
- 16 A yo hawebele ka Siyandhani va kola n'wina.
- 17 A ho hawebele va tshikeni va khola-khola.

A. Tinhlamuselo ta marito

Hawebele - i ku ba nkalanga hi risimu leswaku swi twala kule leswaku kuna vanhu ni matiko ya vona va nga ni mitirho yo biha eka vanhu van'wana.

Va tshikeni - hi leswaku hambani va endla swo ka swi nga ri kahle eka n'wina, mi nga vi na mhaka na vona kumbe mi nga vileli naswona mi nga vapfukeli matimba, miyelani mi ku hwi!

Va khola – i ku endla mitirho hinkwayo leyo biha eka varikwerhu.

Va khola-khola – hakunene vanhu lava a va endla leswo biha leswi nga tumbetekiki evanhwini.

Ka Malamulele - i xifundha lexi vanhu lava endlaka swo biha va fumiwaka kona.

Hala Zanini – i doroba leri vanhu vo karhi lava nga na mahanyelo yo biha va fumiwaka kona.

Na le Giyani - laha ku katsiwa na xifundzankulu xa khale ka mfumo wa Vatsonga Machangana leswaku na vona va swiendlo swo biha.

Ka Xigalo na Mukhomi – i miganga leyi kumekaka ehansi ka xifundzankulu xa ka Malamulele leyi na yona yi welaka ehansi ka vubihi lebyi endliwaka hi xifundza xa yona.

N'wamitwa - i muganga lowu welaka hansi ka xifundzhankulu xa Zanini, na wona wu hlayiwa eka leya mintirho yo biha.

B. Mongo wa risimu

Risimu leri ri tsundzuxa vanhu lava endlaka leswo biha eka varikwavo leswaku swi ta va vangela khombo siku rin'wana kumbe a swi lulamangi.

C. Nxopaxopo wa risimu

Eka ndzimana yo sungula ya risimu, musumi u phikelela ku suma a ku:

Ho a ho ho, hawelege vatshikeni va khola-khola
n'wina x 2

Ntila lowu wu tiyisisa leswaku hakunene vanhu lava a va ri na swiendlo swo biha eka varikwavo. Ku ya emahlweni musumi u hlaya swifundza na miganga leyi nga aka ehansi ka swona hi xin'we xin'we. U tlhela a boxa miganga leyi endlaka swo hamboloka.

Musumi u paluxa xifundzha xa Malamulele ivi a hlawula miganga mimbirhi. Xigalo na Mukhomi leyi nga yona yi nga na mikhwa ehansi ka xifundzha lexi. Kasi hala ka Xifundzha xa Giyani hi vona musumi a boxa muganga wa ka Siyandhani lowu na wona a wu nga hanyi byona vutomi byo amukeleka. U boxa na xifundzha xa Zanini na muganga wa ka N'wamitwa leswaku na wona a wu hanyi hi tindlela letinene, leswi hi swi twa eka swivulwa leswi landzelaka:

A yo hawelege na le Giyani va kola n'wina.

A yo hawelege ka Malamulele va kola n'wina.

A yo hawelege hala Zanini va kola n'wina.

A yo hawelege ka Mukhomi va kola n'wina.

A yo hawelege hala N'wamitwa va kola n'wina.

A yo hawelege ka Siyandhani va kola n'wina.

Swivulwa leswi nga laha henhla i swivulwa leswi vuyelelaka ku boxa mavito ya swifundza na miganga lomu yi welaka kona. Swifundzha leswi na miganga ya swona swi vekiwa/ku andlariwa erivaleni eka tiko hi rito “hawelele” leri huwelelaka mani na mani.

3.3.5.5. I vamani va nga hundza hi laa?

- 1 I vamani va nga hundza hi laa? x 2
- 2 I yo yo mha ni va vonangi x 2
- 3 I vamani va nga hundza hi laa? x 2
- 4 I yo yo mha ni va vonangi x 2
- 5 I majaha ya le Bodlongwani,
- 6 Ya swiqhoko leswo saseskoo...
- 7 I nge ni ngo tekiwa konoo...
- 8 Ha mha ni va vonangi.
- 9 I vamani va nga hundza hi laa? x 2
- 10 I yo yo mha ni va vonangi x 2
- 11 I majaha ya le Nyawukani,
- 12 Ya swiqhoko leswo sasekoo...
- 13 Na tintangu leto hatima.
- 14 I nge ni ngo tekiwa konaoo ...ha,
- 15 Mha ni va vonangi.

A. Tinhlamuselo ta marito ni swivulwa

I vamani va nga hundza hi laa? - lexi i xivutiso lexi vanhwanyana va vutisanaka hi xivona hi nomo wa musimu.

I yo yo mha ni va vonangi - leyi i nhlamulo ya xivutiso xa nhlokomhaka hi nomu wun'we wa vaamukeri a va va vonangi.

Hundza – i ku tsemekanya hi laha ku nga tshama vanhu kumbe laha vanhu va nga yima kona.

Majaha - i vafana lava nga se tekaka vasati kumbe va nga se lovola.

Bodlongwani – i ndhawu ya muganga wo karhi lowu vanhwanyana lava a va nga tshami eka wona laha a ku tshama majaha lawa.

Swiqhoko – i swihuku leswi a swi ambariwile hi majaha lawa leswo xonga.

I nge ni ngo tekiwa konoo – leswi i ku tinavelela ka vanhwanyana lava ku tekiwa hi majaha layo xonga va tlhela va faneriwa hi mpahla leyi a va yi ambarile.

Le nyawukeni - i ndhawu leyi majaha lawa yo xonga a ya tshama kona.

Tintanghu leto hatima – i swifambo leswo saseka swi tlhela swi vangama hi leswi a swi tixongerise xiswona.

B. Mongo wa risimu

Risimu leri ri khutaza vanhwanyana ku tinavelela ku tekiwa hi majaha lawa ya ku bomba lava nga hundza hi laha vanhwanyana lava a va ri kona.

C. Nxopaxopo wa risimu

Nhlokomhaka ya risimu hi yoxe i xivutiso lexi taka na musumi loyi a lavaka nhlamulo eka vaamukeri. Eka ndzimana yo sungula musumi hi mitila ya 1 na 3 u ya emahlweni a vuyelela xivutiso a ku:

1. I vamani va nga hundza hi laa? x 2

3. I vamani va nga hundza hi laa x 2

Ku ya emahlweni na risimu vaamukeri va hlamula xivutiso va ku:

I yo ya mha ni va vonangi

I yo yo mha ni va vonangi

Nhlamulo leyi a yi komba onge vanhwanyana kumbe vaamukeri a va nga vonangi majaha lawa ya nga hundza laha a va ri kona, kambe loko hi ya eka ndzimana ya vumbirhi vanhwana va sungula ku boxa ntiyiso wa leswaku i majaha ya le tikweni-akelano ra ka vona.

Eka ndzimana ya vumbirhi na ya vunharhu hi laha vanhwanyana va paluxaka ku xonga ka majaha lawa hikwalaho ka swiambalo leswi a va swi ambarile. Hi tlhela hi boxeriwa na tindhawu kumbe miganga leyi majaha lawa a ya tshama eka yona: “eBodlongweni na Nyawukani”

3.3.5.6. Xinyenyani

- 1 Ni ri xinyenyani xa ni rhuketela,
- 2 Xi ni vula mati ya byalwoo...x 2
- 3 A he, a he he he he.
- 4 He mati ya byalwoo...
- 5 Loko xi ni rhuketela, xi ni vula
- 6 Xi ni vula mati ya byalwoo...x 2
- 7 A he, a he he he he,
- 8 He mati ya byalwoo...

A. Tinhlamuselo ta marito

Xinyenyani - i xihadyana xa nhova lexi hahaku ehenhla, xo saseka swinene.

Rhuketela - i ku humesa marito ya nhlambha, lawa ya nga pfumeleriwangiki ku ya vulavula entshungwini/exikarhi ka vanhu vo tala.

Xi ni vula mati ya byalwa - xi ndzi vula leswaku a ndzi tiyelangi kumbe a ni na matimba, hikuva byalwa loko byi tele mati bya pyama. Kasi vanwi va byona u twa vaku byalwa lebyi bya vevuka kumbe ku loloha.

B. Mongo wa risimu

Risimu leri ri vulavula hi swinhwanyetani leswintsongo swi nga se ya ku emisethweni leswaku swa swi kota ku rhuketela vanhwanyana lavakulu swi tlhela swi va semula.

C. Nxopaxopo wa risimu

Xivumbeko xa xinsin'wana lexi xi komile naswona xi na mbuyelelo wa marito na swivulwa. Musumi wa xinsin'wana lexi u le ku vikeni leswaku lavantsongo va n'wi hundzisela marito ya nhlamba ku ri ku u sevethile, leswi swi seketeriwa hi marito lawa:

Ni ri xinyenyani xa ni rhuketela,
Xi ni vula mati ya byalwoo...

Mitila leyi yi kombisa swinene leswaku n'wana loyi a yimeriwaka hi xinyenyani u semula vatati wa yena.

3.3.5.7. A hi ye misevethweni

- 1 A hi ye misevethweni ni naa? X 2
- 2 Ho lele..lele...x 2
- 3 He ha, ho a hoho lele...lele.
- 4 Lele madyubunya ya-la gomoo...x 2
- 5 Ho lele... lele,
- 6 Ho ha ho a he ho lele...lele.
- 7 Lele a hi ye misethwenee...
- 8 Ho lele...lele...x 2
- 9 He ha ho, a hoho lele...lele.

A. Tinhlamuselo ta marito

Misetho – i vito ra Xivenda leri thyiweke ngoma ya vanhwanyana lava lulamiseriweke ku ya eka xiyenge xa vuthugamama.

Lele - swi vula leswaku ntlawa lowu a wu nga se va ni vutihlamuleri byo ala leswi a va byeriwa swona hi vatswari, leswi vulaka leswaku a vo heleketiwa hi vatswari vanga tivi nchumu.

Madyubunya - i vanhwanyana lava nga nghena engomeni yi karhi yi lava ku tshwa, loko byi ri vukhomba u va a ngenile hi siku ra swixuxelo/vujelejele.

Yala – ka ha ri vito ra Xivenda leri vulaka leswaku swikhombani leswo ka swi nga nghenangi nkarhi lowu ringaneleke va navela ku tlhelela endlwini ku ya khomba. Leswi vulaka leswaku ku rila ka ngoma.

Goma - i vito ra ivenda leri vulaka ngoma ya vanhwanyana. Leyi va faneleke ku yi cina.

B. Mongo wa risimu

Risimu leri ri vulavula hi ngoma ya vanhwanyana lavantsongo leyi vuriwaka misetho. A ku tekiwi nkarhi wo leha ku cina yona ngoma leyi. Ngoma leyi yi nga ciniwa vhiki kumbe mavhiki mambirhi.

C. Nxopaxopo wa risimu

Eka risimu leri ku tirhisiwile nxevotindzimi eka rona hinkwaro. Leswi swi endlwa hileswi vabi va ngoma leyi va nga Vavhenda hi xitalo. Mhaka leyi hi ntiyiso hi yi vona hi marito yo fana na:

Misevetho

Lele...lele

Madyubunya

Ya la

Goma

Mhaka ya nxevotindzimi eka ngoma leyi ya misevetho swikombisa leswaku hakunene tindzimi leti ti huma eka mutswari un'we, hi leswi tinxaka letimbirhi ti tirhisanaka xiswona hi tlhelo ra ngoma. Tinxaka leti ta Vavhenda na Vatsonga/Machangana a va tshama swin'we kasi sweswi i vamakhelwana, hikokwalaho va kota ku suka eka muganga wa vona va ya eka lowa Vhenda ku ya cina ngoma leyi.

3.3.5.8. Ndhelee

- 1 Ndhelee...ndhelee...ndhelee ...x 2
- 2 I ya lilaa...
- 3 Ndhelee...he ha he a ye,
- 4 I ya lilaa...ndhelee.
- 5 Ndhelee loko xi ku rhuketela banaa...
- 6 I ya lilaa...ndhelee...
- 7 He ha he i ya lilaa...ndhele.
- 8 Ndhele Mpephu na Mamayila banaa...
- 9 I ya lilaa...ndhelee...
- 10 He ha he i ya lilaa...ndhele.
- 11 Ndhelee loko xi ku semula banaa..
- 12 I ya lilaa...ndhelee...
- 13 He ha he i ya lilaa ...ndhelee
- 14 Ndhelee Maxawu na Ndaheni khandlaa..
- 15 I ya lilaa ndhelee...
- 16 He ha he i ya lilaa...ndhelee

A. Tinhlamuselo ta marito

Ya lilaa – ngoma ya pfuma a hi yeni misevethweni vanhwanyana varikwerhu.

Rhuketela – i ku tirhisa/ku boxa marito ya nhlamba lama ya nga pfumeleriwangiki/amukeriki evanhwini.

Ku ba - i ku tlandleka munhu un'wana mpama kumbe xibakele hambu ku ri ku tirhisa nkhuvi kumbe nhonga, hi ndlela yo n'wi twisa ku vava.

Mamayila, Mpephu, Ndaheni na Maxawu - i nongonoko wa mavito ya vanhu vaxisati lava nga vanhwanyana lava nga cina ngoma ya misevetho.

Semula – i ku vula/ku vitana munhu un'wana na un'wana hi vito lera khale a nga se cina ngoma. Hikuva loko a kala a cina ngoma u kuma vito rintshwa a vitaniwa hi rona.

Khandla – i ku ba munhu ku vava hi ndlela yo nyumisa exikarhi ka vanghanakuloni va yena.

B. Mongo xa risimu

Eka risimu leri ku vulavuriwa hi ku sumela muganga leswaku ku ni ntlawa wo karhi lowu vuyaka ku cineni ka ngoma, ku tivisiwa xikan'we leswaku ntlawa lowu se wu na mavito lawa ya nga kumiwa endzhaku ko cina. Sweswi ku na vaMaxawu, vaNdaheni, Mamayila na man'wana mavito, vanhu lava hi lava nga cukumeta mavito lawaya ya khale ya va Hlekani, Mafanato, Zondheka na vaMbitsimuni.

C. Nxopaxopo wa risimu

Risimu leri na rona ra ha tirhisile nxevotindzimi ta Xivhenda na Xitsonga. Nhlokomhaka eku sunguleni ka risimu yi thyiwe hi Xivhenda. Eku sunguleni ka risimu eka ntila wa 1, hi kuma mbuyelelo wa rito ndhelee...na swiboho emakumu ka rona leswi tiyisisaka leswaku hakunene vanhwana va cinile ngoma swi tweni n'wina mi saleke kaya, n'wina lavakulu, ntangha yerhu na n'wina lavantsongo.

Eka mitila ya 5, 8, 11 na 14 hi kombisiwa leswaku ku na mavito lamantshwa eka vanhu lava nga cinisiwa ngoma leyi, lava loko vo vuriwa hi mavito lawaya ya khale va nga ta fanela ku ba lava nga ta vula sweswo (semula). Mitila ya kona hi leyi landzelelaka:

- 5. Ndhelee loko xi ku rhukatela banaa..
- 8. Ndhelee Mphemphu na Mamayila banaa...
- 11. Ndhelee Loko xi ku semula banaa...
- 14. Ndhelee Maxawu na Ndaheni banaa...

Laha hi tlhela hi vona mbuyelelo wa marito ya Ndhelee... na banaa... eka swivulwa leswa mune hinkwaswo. Ku tlhela ku longoloxiwa mavito lawa va fanelaka ku vitaniwa hi wona yi ri ndlela yo hlonipha hi lavantsongo hambi ku ri lavakulu ku komba ku amukela ni ku toloveta lavantsongo.

3.3.5.9. Yayeni

- 1 Yayanee...Yayani ya lila x 2
- 2 Elewee... x 2
- 3 N'wa Macakoo....
- 4 N'wa –Macaka i boxe ngoma x 2
- 5 Elewee...x 2
- 6 I boxe ngomoo...
- 7 I boxe ngoma hi rintiho x 2
- 8 Elewee... x2
- 9 Hi rintihoo...
- 10 Hi rintiho ra ximatsi x 2
- 11 Elewee...x 2
- 12 Ho i Yayani, Yayani ya lila x 2
- 13 Elewee...x 2

A. Tinhlamuselo ta marito

Yayani - hi leswaku yanani emisethweni ku ya cina ngoma leyi leswaku mi ta hundza eka xiyenge lexi.

Ya lila - i ku se ngoma yi sungurile ku pfuma etikweni kumbe ku ba.

N'wa –Macaka – i vito ra n'wini wa ngoma leyi beriweke vanhwanyana loko hi ku va yile emisevethweni ku ya cina, loko a ri wa ngoma ya xinuna a hi ta ku i mayini.

Ngoma – i tshinya ra nsinya leri nga tsemiwa hi le xikarhi ri va hafu, kutani ri kovotliwa laha xikarhi ku susiwa vudzeni, ivi enon'wini ku vambiwa dzovo leri vambiwaka hi ku belela swimhingwana lomu matlhelo leswaku ri vambeka.

Rintiho - i xirho xa miri lexi kumekaka exandleni xa munhu. Xandla lexi hi xona xichayaka ngoma loko ku cineriwa khomba/xikhombani, ku nga hava ngoma leyikulu kumbe leyintsongo.

Ximatsi - i voko leri hakanyingi ri nga tirhisiwiki mitirho yo tika, rona ro pfuneta kumbe ro khomelela kunene.

B. Mongo wa risimu

Risimu leri ri vulavula swichayani leswi chayiwaka loko ngoma leyi yi karhi yi biwa. Ku hlamuseriwa leswaku loko yi ri karhi yi biwa yi twala ekule swinene. Mikarhi yo tala ku tirhisiwa ngopfu ku chaya ngoma leyi hi rikhokho ku ri ku gigeriwa hi voko ra ximatsi.

C. Nxopaxopo wa risimu

Ekusunguleni ka risimu ku boxiwa leswaku ngoma ya rila, yi vitana mani na mani ku ya va kona a ya cina. Nhlokomhaka ya risimu ra hina i “Yayani” leswi vulaka ku yanani vanhwanyana mi ya vona hin’wexe engomeni leyi. Mubi wa ngoma leyi i N’wa-Macaka. U tlhela a themendheriwa leswaku wa ba swinene ngoma. Hi twa musumi a ku: N’wa-Macako, N’wa-Macaka u boxe ngoma, i boxe ngoma, i boxe ngoma hi rintihlo.

3.3.6. TINSIMU TA XIPENDANI NA RIGUBU (KU TIPUTA)

3.3.6.1. A he Mariya

- 1 Loko ndzi hleketa N’wa-Valoyi,
- 2 Onge n’to riloo..
- 3 A he Mariyoo..
- 4 O nge n’to rila x 2

- 5 Loko ndzi ehleketa vakokwani,
- 6 Onge n’to riloo..
- 7 A he Mariyoo...
- 8 O nge n’to rila

- 9 Loko ni ehleketa vasivara
 10 Onge n'to riloo..
 11 A he Mariyoo...
 12 Onge n'to rila x 2
- 13 Loko ndzi ehleketa vatati,
 14 Onge n'to riloo...
 15 Ahe Mariyoo...
 16 Onge n'to rila x 2
- 17 Loko ndzi ehleketa vahahani,
 18 Onge n'to riloo...
 19 Ahe Mariyoo...
 20 Onge n'to rila x 2
- 21 Loko ndzi ehleketa Nwa-Valoyi,
 22 Onge n'to riloo...
 23 Ahe Mariyoo...
 24 Onge n'to rila x 2

A. Tinhlamuselo ta marito na swivulwa

Mariya - i vito ra Xinghezi leri hi nga lo lomba ri tlhela ri thyiwa munhu wa xisati.

Ehleketeta – i ku tsundzuka swilo kumbe vanhu vo karhi lava nga na nkoka evuton'wini bya wena.

Vakokwana – i vatswari va tatana na manana wa wena.

Onge n'to rila - hi leswaku loko a tsundzuka maxaka lawa swi nga endleka a humesa mihloti hi xihluku kumbe ku vilela loku.

Malume - i makwavo wa manana va xinuna.

Tati - i vakwerhu wa mina lavakulu vaxisati.

Sivara – i nuna loyi a nga lovola sesi wa mina.

Hahani – i makwavo wa tatana wa xisati.

N'wa-Valoyi – i ntombhi leyi nga tswariwa endyangwini waka Valoyi.

B. Mongo wa risimu

Hi risimu leri ku kombisa wanhwana loyi a sukeriweke hi maxaka, loyi a nga sala evusiwaneni kutani a tiputa vusiwana hi xipendani a lo goo! Kumbe a ri karhi a heta mpfhuka hi milenge.

C. Nxopaxopo wa marito

Mitila ya 1, 5, 9, 13, 17 na 21 leyi vumbaka ndzimana hi yona leyi ku longoloxiweke vuxaka bya wanhwana loyi ni varhandziwa va yena. Hi tlhela hi vona ku tiputa ka yena hi ku amukela/hlavelela ka risimu leri loko ri ku:

A he Mariyoo...

Onge n'to rila.

Loko munhu a ku “onge n'to rila” a rhangile hi ku hlamusela mahlomulo ya yena, na wena muyingiseri u nga titwa u humesile mihloti u nga titwangi. Hi malongoloxelo lawaya ya vuxaka bya maxaka ya yena swi kombisa swinene leswaku vanhu lava a nga ha ri na vona emisaveni kumbe ekusuhani na yena. Hi yo mhaka leyi a yi endla a tiputa a nga heti hikuva a nga tivi ku ri u ta va vona kwihi naswona rini?

3.3.6.2. Xikhalamazula

- 1 He xikhalamazulua x 2
- 2 He ha he xikhalamazula xavalungu x 2
- 3 He xikhalamazula x 2
- 4 He ha he xikhalamazula xavalungu x 2
- 5 Mhani Ndhaheni
- 6 He ha he xikhalamazula xavalungu x2

A. Tinhlamuselo ta marito

Xikhalamazula – i phayiphi ya pulasitiki leyi a yi kumeka hi mihlovohlovo leyi vanhwanyana a va bomba hi yona, leyi a va yi tirhisa ku rhunga mabonca va ambala emilengeni ehenhla ka vusenga kumbe xithomulani xa voko.

Valungu – i rixaka ra vanhu va nhlonghe yo basa lava a va ri vona a va hi endlela tipulasitiki leti vanhwanayana a va bomba hi tona.

B. Mongo wa risimu

Risimu leri ri vulavula hi swiambalo swo bomba swa vanhwanyana va xikhale leri a va tisungulele rona hi voxo kutani va tiambalela va saseka.

C. Nxopaxopo wa risimu

Xinsinwana lexi xi na xivumbeko xo koma xa mitila ya ntsevu. Kasi hi xinsin'wana lexi wanhwana a nga xi chaya a swi tirhisiwa hi vanhwanyana ku tibombisa na ku paluxa vuswikoti bya vuyimbeleri lebyi a va ri na byona hi nkarhi wa vona, ku xikhalamazula lexi a xi endliwa hi valungu hi twa wanhwana a ku:

He xikhalamazula

He ha he xikhalamazula xa valungu

Leswi swi seketela leswaku hakunene pulasitiki leyi a yi endliwa kumbe yi tumbuluxiwa hi valungu, handle ka munhu wa ntima.

NDZIMA YA 4

4. MIKONGOMELO

4.1 Manghenelo

Eka tinxaka hinkwato ta matsalwa ku ni nkongomelo wo karhi lowu vahlayi kumbe vayingiseri va wu vonaka. Hi matsalwa mutsari u tirhisa swimunhuhatwa swo hambanahambana ku hundzisa hungu eka vahlayi leri nga na dyondzo yo karhi eka muyingiseri loyi a nga ta ri yingisela. Kasi i swa nkoka ku rhanga hi twisisa leswaku nkongomelo i yini ndzi nga se sungula ku xopaxopa tinsimu leti ndzi nga tihlawula leswi swi kombisiwa hi David, Orr na Swemer (1991: 259) loko va hlamusela nkongomelo hi ndlela leyi:

A theme is the predominant idea in the piece of writing. It is linking idea or message behind the events.

David et al va hlamusela nkongomelo tanihi hungu leri nga khoma mongo wa mhaka yo karhi leyi mutsari a lavaka ku yi hundzisela vahlayi kumbe tani hi hungunkulu eka swihumelelo swo karhi. Kasi Wallace (1976:21) yena u hlamusela nkongomelo hi marito lawa ya landzelaka:

The principal phenomenon which underline a discussion. The central idea, the basic issue which the novelist / play writer is concerned, and on which he comments through the medium of his story and his plot.

Leswi hlamuseriwaka hi Wallace u boxa nkongomelo ku ri hungunkulu ra tsalwa leri mutsari a lavaka ku ri hundzisela eka vahlayi hi ku va rungulela xitori. Dequevedo (2010:101) yena u swi veka hi ndlela leyi mayelana na nkongomelo:

The central topic, subject or concept the author is trying to point out.

Hi ntshaho lowu Dequevedo u hlamusela nkongomelo ku ri hungunkulu eka matsalwa, leri mutsari a lavaka ku ri paluxela vahlayi. Hi tinhlamuselo letinharhu hi nga tikatsakanya hi ku vula leswaku ta pfumelelana leswaku nkongomelo i hungunkulu leri paluxiwaka eka tsalwa hi mutsari.

Tanihi tiqambhi tin'wana, vanhwanyana va Vatsonga lava khale na vona a va paluxa mikongomelo yo hambanahambana eka tinsimu ta vona, ku ya ni hi ku hambana ka swiyenge swa tinsimu ta vona. Vanhwanyana a va kombisa mahanyelo yo karhi lawa a va hanya eka wona. Ku na tinsimu to tala leti paluxaka yin'wana mikongomelo eka vuyimbeleri lebyi tanihi mikongomelo leyi kumekaka eka vuyimbeleri bya tiqambhi tin'wana. Eka xiyenge xin'we xa tinsimu ta vanhwanyana va tala ku va va ri na mikongomelo yo hambana hambana ku ya hi tinsimu leti va tiyimbelelaka, xikombiso eka xiyenge xo khinyaveza hi kuma mikongomelo yo tala ku nga ku hlayisa ndhavuko, ku komba mahanyelo ya xikhale, matirhelo ya vanhwanyana va xikhale, mahanyelo ya vutomi hi nkarhi wa vona ku nga ku vumbetela vuxaka eka ndyangu hi risimu ra "Tsemisa xoti".

Mikongomelo wa tinsimu ta vanhwanyana a yi vulavuli hi vona ntsena kambe yi katsa mitlawa hinkwayo ya vanhu hi ku angarhela. Swin'wana swa leswi boxiweke hi mikongomelo ya vanhwanyana hi leswi landzelaka: ku tshinyana eka mahanyelo yo biha hi vona vinyi, ku ndhudhuzela ka leswinene, ku dyondzisana swin'wana swa vutomi. Leswi nga ta endla leswaku swikombiso leswi hi nga ta swi nyika swi twala kahle i ku tsavula yin'wana ya mikongomelo ya tinsimu ta vanhwanyana ku paluxa yin'wana ya mikongomelo hi ndlela leyi:

4.2. Tinsimu to dyondzisa

Laha hi kuma tinsimu to hambanahambana leti to tala ta tona ti nga to laya vanhwanyana, vavasati xikan'we na vavanuna va Vatsonga/Machangani. Risimu ra "Nwana loko a ku tsandza a wu n'wi voni" leri kongomisieke eka ku tsundzuxa

vatswari ku va na vutihlamuleri eka vanhwanyana. Risimu ro fana na “Tsemisa xoti”. Laha ku byeriwa vanhwanyana na vavasati va mindyangu ku hlayisa mpahla leyi nga hlakala leswaku yi ta tlhela yi tirhisiwa ku endla xoti (dovana). Risimu ra “Xinjovo” ku layiwa vanhwanyana lavo kuma vuyimana swi nga ri nawini. Kasi ku na risimu ra “mavoni” leri kongomisiweke eka vanhwanyana lava rhandzanaka na vasivara wa vona. Risimu ra “Mhana Sara” rona ri ya eka vavasati va lunya lava ambexaka vana va vanhu swiambalo swa vukhomba kambe va nga khombangi. Rin’wana i ra Mbhazima leri kongomisaka eka vavanuna lava nga tirhiki.

4.3. Tinsimu to tsundzuxa

Tinsimu ta Matendeni, N’wa-Dovani, Mandhoza, Tinguvu ta Mijaji na Khubani leti ti khovolela ngopfu vanhwanyana na lava nga tinghwavava, lavo tsandzeka ku tihlayisa hi ku ambala kahle exikarhi ka vanhwanyanakulobye, munhu wa vulolo loyi loko ku tirhiwa yena a tshamelaka ku tiputa mavabyi kasi loko se ku dyiwa hi yena wo sungula ku phama.

4.4. Tinsimu to thaga

Leti i tinsimu ta swikhombani, Ndhaheni, Xi le nkuweni, Muhariva, N’wa Marhuli, Ho za hlamba rivalelo. Tinsimu leti ti va ti kongomisiwile eka swinhwanyatana, tithugamama ni tikhomba hi toxo. Tinsimu leti ti yimbeleriwa loko ku karhi ku xuxiwa ku dyondzisiwa swinhwanyatana, ku lulamisiwa tithugamama leswaku loko ti nghena vukhomba ti va ti ri na ntokoto wa swona xikan’we na tona tikhomba loko ku karhi ku cineriwa hi maxuxu ku nandzihisa goma.

4.5. Tinsimu to thawuza

Tinsimu to fana na “Xizambhani, Xiwiniso” na tin’wana. Leti ti kongomisiwile ngopfu eka vanhwanyana na vabvana ku nyanyurisa ntlangu ngopfu etikhombeni loko

tihuma ku ri karhi ku chayiwa swigubu, machangalaboyi ya nga se sungula ku chongola na loko xigubu xi huma, ku thawuziwa na loko ku ri na byalwa bya mati, ku ri ku nyawurisa mucato wa hina Vatsonga swa xintu.

4.6. Tinsimu to tivisa/suma

Tinsimu ta va “A hi ye misethweni, Ndhelee, Yayani, hi ya misevethweni” na tin’wana. Tinsimu leti ti kongomisiwile eka tiko leswaku a ri swi tivi leswaku vanhwanyana se va famba na loko va vuya leswaku se va vuyile a ku vangji na xo hlupa eku dzinginyeni.

4.7. Tinsimu ta xipendani na rigubu to puta vusiwana

Tinsimu ta “Mariya, Xikhalamazula” na tin’wana. Leti vanhwanyana loko a ri yexe kaya a hungasa hi tona loko a hetile mitirho ya yena. A chaya tinsimu leti ku ehleketa vusiwana bya yena kambe a ri karhi a tilulamisela ku ya phikizana na mirhole wa vanghana va yena kumbe ku ya phikizana na mirhole wa yena eka miganga-akelana.

4.8. Tinsimu tin’wana to hungasa

Tinsimu leti kombisiweke ku ya hi mikongomelo yo hambanahambana yi kombisa ku hambana ka tinsimu ku ya hi swiyenge swa tona. Tinsimu leti handle ka mikongomelo ti tlhela ti hungasa vanhu kumbe mitshungu, etiphadini, emikhubyeni, emitlangwini yihi kumbe yihi ni le tindleleni loko munhu ngopfu ngopfu vanhwanyana va ya emasin’wini ku ya kha miroho, ku ya ka mati emilambyeni tani hi leswi a ku ri hava timpopi to ka mati eka tona hambu ku ri ku ya tshova tihunyi emananga kumbe etintshaveni.

NDZIMA YA 5

5. NKATSAKANYO NI SWIBUMABUMELO

5.1. Nkatsakanyo

Ndzavisiso wa nxopaxopo wa tinsimu ta vanhwanyana va xikhale va Vatsonga wu khumba mhaka ya ku tihlawulekisa ka vona exikarhi ka mitlawa hinkwayo ya vanhu. Vanhwanyana a ku ri vona a va nyawurisa no nyanyula mitshungu eka hinkwaswo swa mikitsikitsi ya hina Machangani ya mitlangu ngopfu tinsimu leti yimbeleriweke ku ri karhi ku chayiwa swichayachayani (swingomani, swipendani, rigubu na swinwana). Loko hi ri karhi hi kanela ku khumbiwile swo talanyana leswi paluxiweke hi vanhwanyana hi tinsimu ta vona swo fana na leswi: Ku layana, ku hlekulana/ku khovolelana, ku ndhudhuzela mahanyelo lamanene, matikhomele yo biha evuton'wini na swin'wana na swin'wana.

5.2. Swibumabumelo

Hi swibumabumelo leswi landzelaka laha hansi swi nga pfuna rixaka hambi lavantshwa ku ololoxa xiyimo xa ku nyamalala ka tinsimu ta vanhwanyana va xikhale va Vatsonga.

Ku pfuxa xikhale hi tlhelo ra tinsimu i ku loko mihlangano yin'wana leyi nga na ku tsakela vuyimbeleri lebyi bya vanhwanyana va xikhale hi ku kuceteriwa hi vaNdzawulo ya Vutshila na Ndhavuko, va fanele va endla leswaku vatswari va hamba va hlangana endhawini yin'we, va karhi va yimbelela no cina, va ri karhi va rhekodiwa no tekiwa swifaniso.

Mihlangano ya Vuhaxi bya Xitsonga yi fanele ku va ni xiave hi ku humesa minongonoko leyi ku nga ta va ku ri karhi ku chayisiwa tinsimu ta vanhwanyana va xikhale na tiqambhi tin'wana ta khale, laha eka nongonoko wa kona ku nga ta va ni mimphikizano laha ku faneleke ku enghenelela vanhwanyana lavantshwa leswaku ku byaleka moya wo navela tinsimu leti emihleketweni ni le timbilwini ta vona ku tlhela ku va na masagwati.

Hambi ku ri vantshwa va Vatsonga va manguvalawa na vona va nga hlohloteriwa ku tshula ta vona tinsimu va karhi va encenyeta leta khale. Ku tlhela ku hlohloteriwa na van'wamabindzu ku kandziyisa na tinsimu leta vanhwanyana va khale va Vatsonga leswaku ti duma matlhelo hinkwawo ku endlela ku titwiwa hi mani na mani.

Ku ya emhalweni ku tsundzuxiwa vahlayi va swa vutshila na ndhavuko ku va na muako wa swa ndhavuko laha va nga ta hlayisela kona tinsimu leti xikan'we ni matimu ya vanhwanyana na tiqambhi. Ndhawu leyi yi fanele ku yiva rinoko eka vahundzi va ndlela, rixaka hambu ku ri eka tinxaka timbe hi ku damarheta kumbe dirowa swifaniso swa vatsari kumbe vayimbeleri lava. Swidyondzeki na swona swa tsundzuxiwa ku ngenisa tinsimu leti eka matsalwa lama nga ta kandziyisiwa leswaku ma hlayiwa hi munhu un'wana na un'wana ngopfungopfu lavantshwa.

Loko ko va na ntirhisano wa muxaka lowu mfuwo na ndhavuko wa rixaka ra hina swi nga vuyela ematshan'wini etimhakeni ta tinsimu ta tiqambhi ta Vatsonga. A hi khomaneni Magaza ya rikwerhu hi vuyisela xintu xa hina Vatsonga Machangana ematshan'wini ya xona.

6. MATSALWA LAMA TIRHISIWEKE

David, A., Orr, M. and Swemer, D.1991: *Words Power. The South African Handbook of Grammar, Style, and Usage*. AD. Donker Publishers: Parklands.

Dequevendo, F. 2010: *Spiticism. Wikipedia the Free Encyclopedia: Portuguese*.

Chernoff, JM. 1979: *African Rhythm and African Sensibility. Aesthetic Musical and Social Action in African Musical Idioms*. University of Chicago Press: Chicago

Ferris, J. 1995: *Music.The Art of Listening.Fourth Edition*. Brown and Benmark publishers: Medison.

Finnegan, R. 1970. *Oral Literature in Africa*: Oxford University Press.

Fowler, FG. and Fowler, HW. 1964: *The Pocket Oxford Dictionary of Current English*. Oxford: Clarendon Press.

Guma, SM. 1967. *The form content and techniques of traditional Literature in Southren Sotho*. J.L Van schalk Ltd: Pretoria

Gray, M. 1984. *A Ditionary of Literary Terms*. York Press: Harlow

Hawkins, M. 2003: *The South African Oxford Dictionary*. Oxford University publishers: Oxford.

Hoffer, CR. 1991: *A Concise Introduction to Music Listening*. Wordsworth publishing company. Belmont: Carlfonta

Jacobs, A.1985. *The New Penguin Dictionary of music*. Penguin Books LTD. Harmondsworth: England

Jenala ya Huvo ya Ririmi ra Xitsonga: 1987. *Language Services*: Giyani

Mahuntsi, MT. *Nxopaxopo wa tinsimu ta MD.Shirinda hi ku kongomisa eka nkongomelo, hungu, nkoka erixakeni ni matirhiselo ya yena ya ririmi*: Unpublished Masters: University of Venda

Malungani, SJ. *Vuphati: Praise Poetry in Xitsonga*. Unpublished Doctoral Thesis, Johannesburg: RAU.

Malungani, SJ. and Babane, MT. 2001. *Vutomi byi hundzulerile*, via Afrika: Pretoria.

Marivate, TD. 1983. *Mpambulwa wa swithokovetselo swa Xitsonga*, J.L. van Schaik (Pty): Pretoria.

Mbedzi, MA. 2012. *Nxopaxopo hi vuenti mitirho ya vutshila ya Nzama Jackson Chabalala*. Unpublished Masters Dissertation: University of Limpopo.

McMillan, JH and Schumacher, S. 2002: *Research in Education. A conceptual Introduction*. Longman: New York

Mushwana, SE. and Ndhlovu, M.M. 1986. *Ririmi ra Manana Ntanga 8*: Shuter & Shooter. (Pty)Ltd. Pietermaritzburg: South Africa.

Neuman, W. 2003: *Social Research Method: Qualitative and Quantitative Approaches*. New York: Pearson Education.

Nkondo, CNP. 1981: *Xiletelo xa Xitsonga*. Morester Printers: Pietersburg

Nkuzana, KJ. 1988. *A critical Assessment of Mthombeni's creative works*: Unpublished Doctoral Thesis.

Nettl, B. 1990: *Folk and Traditional Music of the Western Continents*. Prentice hall Englewood Cliffs: New Jersey.

Owomoyela, O. 1975: *African Literature: An Introduction*. Massachuset: African Studies Association.

Peck, J. and Coyle, M. 1986. *Literary Terms and Criticism*: Macmillan Education Ltd: London.

Polit DF., Beek, CT. and Hungler, BP. 2001: *Essentials of nursing Research. Methods, Appraisal, and Utilisation*. Lippincott: New York.

Risenga, DJ. 1995. *A comparative study of satire and Humour as communicative strategies in poems of four Tsonga poets*: Unpublished M.A. Dissertation: Pretoria UNISA.

Sowetan 7 March 2014.

Ubisi, ET. 2013: *Nxopaxopo wa mapaluxelo ya General Muzka ya vavasati eka vuyimbeleri bya Xitsonga*. Unpublished Masters Dissertation: Polokwane University of Limpopo.

Xaluva, N. 2009: *Nxopaxopo wa switayili swa vuyimbeleri bya Meriam Makeba*. Unpublished Dissertation: University of Johannesburg.